श्रीगोपालतापनी

आथर्वणीयोपनिषत्

विश्वेश्वर-पण्डित विरचित टीका सहिता।

श्रीलश्रीयुक्त

आसियाटिक्सोसाइटीनामकसमाजाज्ञया

श्रीहरचन्द्र विद्याभूषणेन श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा च

यथामति परिष्कृता।

कलिकाताख्यमहानगरे

[illegible] मुद्रिता।

सम्वत् १९२६।

विज्ञप्तिः।

इह खलु सर्व्वजनप्रसिद्धा अष्टोपनिषदाद्या आथर्व्वणीयाः परमपुरुषार्थपरनामधेयनिःश्रेयसैकसाधनीभूताः बह्व्य उपनिषदः समुपलभ्यन्ते, तासामियं श्रीगोपालाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयन्ती विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवती सर्व्वोपनिषन्मौलिमण्डनमहामणिरिव सार्व्वभौमपरिपूर्णत्वानाद्युपलब्धिकालान्तरायप्रतिहतप्रवृत्त्यनन्तकार्य्यारम्भकर्म्मातिमतो भगवतः श्रीगोपालस्य स्वरूपरूपलीलाकारणादिकमशेषेण प्रद्योतयन्ती भवसन्तापसन्तानघातनी श्रीगोपालतापनी श्रुतिः गुर्जरादिदेशपरम्पराप्रसिद्धपराशरगोत्रसमुद्भूतमहोदेवसम्प्रदायसम्माथर्व्ववेदैकदेशस्वरूपिण्यां पिप्पलादशाखायां समालोक्यते स्म। अतः पिप्पलादशाखान्तर्निविष्टतया पिप्पलादशाखीयेयमिति सर्व्वेषां प्रामाणिको व्यवहारः।

इयञ्चाविश्रान्तश्रीगोपालाख्यपरब्रह्मभजनरसनध्यानादिभिः समुद्भूतापरिमिताभिप्रेतपरमप्रेमभाजनानामुत्तमां परमार्थज्ञानचञ्चूनां भक्तिमाश्रित्य पर्य्युपासकानां श्रद्धधानानां निगूढतत्त्वावकलनपरायणानां भक्तानां प्राकृतगुणातीतसर्व्वान्तर्य्यामिपरब्रह्मोपासनया विध्वस्तसमस्तदुष्कृतानां स्फटिकोपलवदतिस्वच्छानि मनांसि अलौकिकानन्दसरसीषु निमज्जयन्ती, समस्तवेदार्थं सारसङ्ग्रहभूतं दुर्व्विज्ञेयार्थं भक्तजनान् ग्राहयामास।

मिथ्योपलब्धिप्रादुर्भूतवासनासंघातसमुल्लसितजगदारोपनिदानीभूताव्यक्तात्मकाविद्यातच्छक्तिसमुज्जृम्भितानर्थसार्थसमूलोन्मूलकालेन, ज्ञानैश्वर्य्यप्रतिबलवीर्य्यतेजोभिः सम्पन्नः सदा स्वां मायां तमोरजःसत्त्वात्मिकां वैष्णवीं मूलप्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि देहवानिव जात इति साधारणावधार-

यगोवशीभूतस्य वस्तुतः देशतः कालतश्चापरिच्छेद्यसच्चिदानन्दस्वरूपश्रीकृष्णाख्यपरब्रह्मणोऽभिव्यञ्जकतया चास्याः ब्रह्मविद्येति समाख्या सर्वजनसाधारणी निराबाधैव।

अस्याष्टीकात्रयमेतस्यां कलिकाताख्यमहानगर्यां परिदृश्यते। आद्या यथाश्रुतग्रन्थानुसारिणी विद्वज्जनमानसानन्दिनी दुरवगमपङ्क्तिरहिता सुविस्पष्टपदोपेता पण्डितवरश्रीविश्वेश्वरप्रणीता।

द्वितीया तु पुनः पण्डितशिरोमणिना नारायणेन रचिता। दीपिकाख्या यदीया कृतिःवासुदेवोपनिषद्गोपीचन्दनोपनिषदादिषु बह्वीषूपनिषत्सु समुल्लसति। अपरा गोस्वामिवंशावतंसायमानशेमुषीसमासादितविविधशास्त्रसिद्धान्तविचक्षणैर्जीवगोस्वामिभिर्विरचिता।

अस्यास्त्वनुमत्यायामेतस्याः संविधानं सहजतः साधारणानामेव भवितुमर्हतीति कलिकाताख्यमहानगरीस्थासियाटिक्सोसाइटीमहाभिधेयप्रधानसमाजेशासियानाममहाभूखण्डीयप्राचीनतत्त्वानुसन्धायिभिरेतां मुद्रापयितुमाज्ञापितोऽस्मि। ततस्तामनीयसमीचीनपाठस्याविदिधीर्षया प्रभूतं प्रयासमुररीकृत्य पुस्तकान्तराणि पञ्च समाहृत्य तत्तदीयविभिन्नप्राय पाठपरिपाटीमवलोक्य यावानेव पाठो लघीयस्या मनीषया सत्यतयावधारितस्तावानेव प्राधान्येनात्र मुद्रितः, पुस्तकान्तरीयपाठप्रभेदास्तु यथायथमधः सूक्ष्मतरैरक्षरैर्मुद्राङ्किताः। समाहृतपुस्तकानामेकं नवीनं परिशुद्धप्रायं कलिकाताख्यमहापत्तनावस्थायिनः श्रीयुतबाबुराजेन्द्रलालमित्रमहोदयादधिगतं,द्वितीयं प्राचीनमपरिशुद्धं तत्रत्यसंस्कृतपाठशालातः, तृतीयमपरिशुद्धं नूतनं काशीधामवासिबाबुश्रीहरिश्चन्द्रतः प्राप्तं, चतुर्थमविशुद्धं। नवीनं तत्रत्यबाबुश्रीशीतलप्रसादतः, पञ्चमन्तु प्राचीनप्रायं टीकाविकलितं कलिकातासंस्कृतपाठशालाध्यापकश्रीराममयतर्करत्नात्समानीतं, एतेषां प्रभेदार्थं क्रमेण ख, ग, घ, ङ, च, इति पञ्चभिर्वर्णैः पदानां सङ्केतः कृतश्चैवात्र सर्वत्र व्यवहारोऽवगन्तव्यः।

गुणैकपक्षपातिनो भूयिष्ठगुणमण्डितान् विद्वज्जनानिदानीमिदमभ्यर्थये यदत्र भ्रान्तेरन्यथा विधानं स्खलनं वा समजनि मात्रावर्णादीनां तत्र भवन्तः सदयचित्तास्तदनुगृह्णाना मां क्षमापयन्तु, प्रायेण हि सन्तः क्षमावन्तो भवन्ति।

किञ्चापि टीकाऽसावद्य प्रायेण हि तापनीयपदवाक्यार्थप्रख्यापकतया प्राधान्येन मुद्रिता। एतस्यां यत्र यत्र तापनीयपदस्य व्याख्यानं नो दृष्टं तत्र नारायणप्रणीता जीवगोस्वामिकृता वा व्याख्या तत्तट्टीकात उद्धृत्य मन्त्राणामधो विन्यस्ता। यत्र च पृथक् व्याख्यानं परिदृष्टं तत्र उभयोरपि व्याख्यानं सङ्गृह्य स्वल्पाक्षरैरङ्कितं।

विश्वेश्वरप्रणीतटीकायां समाप्तिसूचकं भवसन्तापसन्तानघातनीत्यादिकमेकं पद्यं विद्यते। सर्वेषु पुस्तकेषु तदीयचतुर्थपादः जनार्द्दनविनिर्मितेति अनन्तरं श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायामिति वर्त्तते।

अत्र तु सन्देहः किमियं विश्वेश्वरप्रणीता जनार्द्दनप्रणीता वेति। यदि केषुचिद्देशान्तरीयपुस्तकेषु विश्वेश्वरविनिर्मितेति पाठो विद्येत उत वा विश्वेश्वरस्य जनार्द्दनेत्यपरं नामधेयं सुप्रसिद्धमुपलभ्येत तदास्य समाधानं रमणीयतरमिति सुधीभिर्विवेचनीयमित्यलमप्रस्तुतानल्पजल्पनेन इति।

श्रीगोपालतापन्याः

शुद्धिपत्रम् ।

पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धं ।	शुद्धं ।
२	१	मधुः कः परमो	मृधुः कः परमो
२	२	विभेति	बिभेति
२	६	वुद्धेः	बुद्धेः
२	१०	व्रातं	व्रातं
३	२	मृत्युर्विभेति	मृत्युर्बिभेति
३	४	विभेति	बिभेति
३	१२	विभेति	बिभेति
४	१६	विभेति	बिभेति
६	१८	पस्तकपाठः	पुस्तकपाठः
७	१७	गोपीगोपमवादीत-मिति । केचित्	गोपीगोपमवादीत-मिति केचित्
१२	९	मकरोत्	मकरोत्
१२	२१	भगवद्वीर्य्यं	भगवद्वीर्य्यं
१२	२१	फैतोऽयं:	कृतोऽयं:
१५	८	मधुकादि	मधूकादि
१५	२३	मम	मम
१६	२	नैसर्गपषादये	नैसर्गत्ववादये
१६	२१	सुखप्रसवांय	सुखप्रसवार्थं
१८	२०	असवात् प्रसवनाम	प्रसवात् प्रसवनात्
२१	१५	प्रकटीकुर्वन	प्रकटीकुर्वन

४४	९	प्रद्यम्नाख्या	प्रद्युम्नाख्या
४४	१३	मूमिस्था	भूमिष्ठा
४४	१६	चतुर्थी	चतुर्थी
४४	१८	प्रत्यव्यासौ	प्रत्यव्या चासौ
४६	२०	अवतारां	अवताराणां
४६	२१	प्रणवार्थत्वमाह	प्रणवार्थमाह
४६	२३	ओंकारस्यांशैः कृत इति टीकासम्मतः पाठः	ओङ्कारस्यांशकैः कृत इति खचिह्नितपुस्तकपाठो विश्वेश्वरसम्मतः
४८	१	मवाधितं	त्वबाधितं
४८	५	सते	त्तु वै
४८	११	धात्वर्थान्तशब्दस्य	धात्वर्थाप्तशब्दस्य
४८	१३	मवाधितं	मबाधितं
४८	१७	मायामा	मायाया
४९	२	यत्तजम्नु	यत्तु जम्बु
४९	१८	समत	सम
४९	१९	बोद्धव्य	बोद्धव्य
५०	१०	जम्बुदीपे	जम्बूदीपे
५०	१३	धूतुषूंष	धनुषूंष
५०	२२	त्तोमति	त्तेलेति
५१	२१	क्षीनाः य किम्नु	क्षीनाः दे किम्नु
५२	३	वै च्छार	वे च्छार
५२	२२	महतो ये इति	महतो वे यदुग्नर इति
५४	१	मात्रात्मको ह्यसौ	मात्रात्मकः ह्यसौ
५४	८	तदात्मकः	तदात्मक

५४	२२	मधरायां	मथुरायां
५५	७	कीरीटं	किरीट
५५	१३	विर्नाह्रतं	विह्रितं
५५	१८	वचननं	वचनं
५६	६	संसारार्णवं	संसारार्णव
५६	१४	सम्यक् ज्ञानं अतद्भ्रमं	सम्यक् ज्ञानं सद् जागद्भ्रमं
५६	१८	संसारार्णवं सज्ञातं	संसारार्णवसञ्ज्ञातम्
५७	१५	सर्यंशाम्बरौ	सूर्यशाम्बरौ
५७	२२	निम्मित	निर्मित
६०	२०	सगुणमेक	सगुणमेक
६०	२१	सगुण	सगुणं
६२	२	गान्धर्वा	गान्धर्वी
६५	७	भूभुवः	भूर्भुवः
६५	१७	सप्तता	सप्तत्री
६६	५	समानात्मन	समानात्मने
६६	८	भूभुवः सप्तता	भूर्भुवः सप्तत्री
६६	१०	सप्तैव	सप्ती वै
६६	१७	मस.	मन्त्र
६६	२७	भतात्मा	भूतात्मा
६७	२२	मत्र	मन्त्र
६७	२३	पठनीन्	पठनीयम्
६८	५	कसृत्व	कर्तृत्वं
६८	२३	पाटः	पाठः

संसरति, इति॥२॥ तदु होवाच ब्राह्मणः, श्रीकृष्णो वै परमं दैवतम् ॥ ३ ॥ गोविन्दान्मृत्युर्विभेति ॥ ४ ॥ गोपीजनवल्लभज्ञानेन तज् ज्ञातं (१) भवति ॥ ५ ॥

'देवः'। 'कुतः' कस्मात्, च 'मृत्युः,' 'विभेति' त्रस्यति। 'कस्य,' 'विज्ञानेन,' 'अखिलं'(२) सकलं जगत्, 'भाति'। 'केनेदं विश्वं,' 'संसरति' प्रसरति उत्पद्यते ॥ २ ॥

तदु हेति। 'तत्' तत्र प्रश्नेषु, 'ब्राह्मणः' छान्दसत्वात् ब्रह्मा,(३) 'उ' अपि, तान् प्रति 'ह' किल, गोपालविद्ययैवोत्तरम् 'उवाच'। किम्। 'श्रीकृष्णः,' 'वै' प्रसिद्धं, 'परमं दैवतं'। कृषशब्दः सत्तावाचकः, नकारश्च आनन्दवाचकः, तथाच, सदानन्दः परमं दैवतमित्यर्थः। यद्वा भक्तपापकर्षणात् कृष्णः परमं दैवतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गोविन्दादिति। गवा वाणेन वेद्य उपलभ्यः 'गोविन्दः,' तस्मात् उपलभ्यात्, अमृतस्वरूपात्मनो 'मृत्युः,' 'विभेति' भयेन तदाज्ञाकारी भवति इत्यर्थः(४)। "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः" इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

गोपीजनेति। इदं सकलजगत् नामरूपाभ्यां गोपायति रक्षति, अथवा परं पुमांसं परब्रह्मस्वरूपं गोपायति संवृणोतीति व्युत्पत्त्या गोपी प्रकृतिर्माया, तस्याः सर्वोत्पाद्यमानाः प्रपञ्चः, 'गोपीजनः,' तस्य 'वल्लभः' स्वामी ईश्वरः उत्पादनपालनसंहरणाधानम्, इत्यधिष्ठानत्वात् तद्विज्ञा-

१ गोपीजनवल्लभज्ञानेनेदं विज्ञातम् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ अखिलं ग्राह्यनाग्राह्यं सर्व्वं वस्तु। इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

३ ब्राह्मण इति प्रत्याकारो ह्रस्वत्वं ब्राह्मण स्वयम्भूरिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

४ गोविन्दरूपेण स गोचारक व्याघ्रात् गा इव स्वजीवानपि रक्षतीत्यर्थः। इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

स्वाहयेदं संसरतीति ॥ ६ ॥ तदु होचुः, कः कृष्णो, गोविन्दश्च कोऽसाविति(१) गोपीजनवल्लभः कः, का स्वाहेति ॥ ७ ॥ तानुवाच ब्राह्मणः, पापकर्षणो,गोभूमिवेदविदितो विदिता,(२)

नेन 'तत्' अखिलं विश्वं, विज्ञातं 'भवति'। "यथा एकेन मृत्पिण्डेन अखिलं मृण्मयं विज्ञातं भवति" इतिश्रुतिस्मृतीतिहासलोकेषु प्रसिद्धेः॥५॥

स्वाहयेति। सुष्ठु आह आहुतिक्रिया यया सा 'स्वाहा' इतिव्युत्पत्त्या स्वाहाशब्दवाच्यया मायया, 'इदं' जीवजातं, 'संसरति' संसारमनुभवति, इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गूढार्थं ब्रह्मणा उक्ते तदर्थजिज्ञासवो मुनयः 'तत्' तत्र, 'उ ह' पूर्वं, 'ऊचुः,' इत्यादि, कः कृष्ण इति ॥ ७ ॥

प्रागुक्तार्थं ब्रह्मा प्राह इत्यादि, तानुवाच ब्राह्मण इति। 'ब्राह्मणः' ब्रह्मा, 'तान्' सनकादीन्, प्रति 'उवाच'। कृष्णस्वरूपमाह, पापेति। पापकर्षकत्वात् प्रागुक्तरीत्या च सच्चिदानन्दरूपत्वात् पापकर्षकसच्चिदानन्द एव कृष्णः अतःपरमो देव इत्यर्थः(३)। गोविन्दस्वरूपमाह,गोभूमिवेदविदित इति। गवि भूमौ गोशब्दवाच्यात् वेदात् 'विदितः,' 'विदिता' वेत्ता ब्रह्मा गोविन्दः, अतस्तस्मादधिष्ठानतया ज्ञाता मृत्युः वि-

१ गोविन्दश्च कोऽसौ इति च, चिह्नितपुस्तकपाठ।

२ वेदिता इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ पापं चित्तमपि स्वीयलीलया कर्षति पापपुरुषान् पूतनाबकेश्यादीन् असुरानपि स्वस्मात् मुक्तिदानार्थमाकर्षतीति स एव परमकृपालुः परमदैवतमिति भावः इति जीवगोस्वामिकृतार्थः।

गोपीजनाऽविद्याकलाप्रेरक, तन्माया चेति ॥ ८ ॥ सकलं परं ब्रह्मैव तत् ॥ ९ ॥ यो ध्यायति, रसयति,(१) भजति, सोऽमृतो भवति सोऽमृतो भवतीति ॥ १० ॥

भेति इत्यर्थः। गोपीजनवल्लभस्वरूपमाह, गोपीजनेति। गोपायन्तीति गोप्यः पालनशक्तयः तासां 'जनः' समूहः, तदाख्या 'अविद्याकलाः,' च तासां वल्लभः स्वामी 'प्रेरकः' ईश्वरः, इति व्युत्पत्त्या गोपीजनवल्लभस्येश्वरस्य सर्वाधिष्ठानस्य, ज्ञानेन सर्वमारोपितत्वेन विदितं भवति इत्यर्थः(२)। स्वाहास्वरूपमाह, तन्मायेति। प्रागुक्तरीत्या तस्य ईश्वरस्य अधीना 'माया' स्वाहा, तया सर्वं संसरति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सकलमन्त्रस्य फलितार्थमाह, सकलमिति। कलया मायया, सहितं 'सकलं' परमेश्वराख्यं, 'परं ब्रह्मैव,' 'तत्' उक्तमन्त्रप्रतिपाद्यम् ॥ ९ ॥

एतज्ज्ञानादेः फलमाह, यो ध्यायतीति। 'यः' यः,तद्रूपं 'ध्यायति,' तथा 'रसयति' कामबीजेन पञ्चपदीं जपति, 'भजति' पूजयति, 'सः अमृतो भवति' संसारात् विवर्जितो भवति, इत्यर्थः ॥ १० ॥

---

१ रसयोध्यायति रसति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ।

२ गोपीजनस्य या अविद्याकला अविद्यावस्थास्तासां प्रेरक निवर्त्तकः गोपीजनवल्लभ कामस्याविद्यानिवर्त्तनेन स्वात्मभावप्रद इत्यर्थः। यद्वा गोपीजन ध्यासस्मात् विद्याकला ज्ञानप्रदो प्रत्यभास गोप्य भाव पश्य इतिश्रुतेः तासां प्रेरक सौम्मुख्यतासम्पादकः। इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

गोपायति सकलमिदं गोपायति सकलं परं पुमांसमिति गोपी प्रकृति तस्या ज्ञानं जन इति महदादिकं श्रविष्यन्तमिति क्रमदीपिकोक्तेः। गोपीजनैर्धार्यिके सत्त्वे जीवे अविद्याकला प्रेरयति इति स०। यद्वा गोपीजनेषु अविद्याकलाम् अज्ञानचन्द्रकला प्रेरयतीति स०। स्वसौन्दर्य्यमाधुर्य्यादिज्ञान अपहृत्य स्वप्रेम्णः ताम मोहयतीत्यर्थः। वल्लभ खलु स्वगुणैः स्वप्रेयसीर्मोहयति तदेव तस्य वल्लभता। इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

ते होचुः, किं तद्रूपं, किं रसनं, कथं चाहो तद्भजनं,(१) तत् सर्व्वं विविदिषतामाख्याहीति ॥ ११॥ तदु होवाच हैरण्यो, गोपवेशमभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम् ॥ १२॥ तदिह श्लोका भवन्ति।

ध्येयं पृच्छन्ति, तथा रसनादिकञ्च पृच्छन्ति, ते होचुरित्यादिना ॥ ११ ॥

तत्र ध्येयस्वरूपनिरूपणमवतारयति, तदु होवाचेति। 'तत्' तत्र प्रश्नेषु, 'हैरण्यः' हिरण्यगर्भस्यापत्यं हैरण्यः ब्रह्मा, ध्येयं रूपम् 'उवाच,' इत्यर्थः। गोपवेशमिति। गाः पायतीति गोपस्तस्य वेशो यस्य तं 'गोपवेशं' पालकस्वरूपम् आपो बिभर्त्ति इत्यभ्रः समुद्रः तद्वदाभा यस्य तम् 'अभ्राभं' समुद्रवद्गम्भीरम्, अपारमित्यर्थः। 'तरुणं' जरादिदोषरहितं। 'कल्पद्रुमः' वेदः, सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् तम् 'आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम्। इति तेनैव वा सर्वोपासनाय संप्रतिपादकेन तत्तत्कर्म्मफलसिद्धये आश्रितम्। "ईश्वरायत्तं फलमत उपपत्तेः" इति न्यायात्, "लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान्" इतिस्मृतेश्च। यद्वा, 'गोपः' धेनुपालकः, तस्य 'वेशः,' यस्य तम्। 'अभ्राभं' सजलजलदनीलं। 'तरुणं' नवयौवनं। कल्पवृक्षमूले सिंहासनस्थाऽम्बुजोपविष्टमित्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ कथं वा आहो इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरं।
द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरं॥ १॥
गोपगोपीगवावीतं(१) सुरद्रुमतलाश्रितं।

उक्तरूपध्यानं मन्त्रसम्मतिव्याजेन सविस्तरमाह, सदिहेति। 'सत्' तत्र, 'इह' उक्तरूपध्याने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति'। सत्पुण्डरीकनयनमिति। 'सत्' निर्म्मलं, 'पुण्डरीकं' श्वेतकमलं, 'नयनं' मापकं यस्य तं। 'मेघा' उपलक्षमनसि सच्चिदानन्दस्वरूपा, 'आभा', यस्य तं। विशेषेण द्योततइति विद्युत्, विद्युदेव 'वैद्युतम्' तादृशम् 'अम्बरं' स्वप्रकाश-चिदाकाशमित्यर्थः। द्वौ हिरण्यगर्भविराडात्मानौ, भुजौ मौक्तिक-शिल्पहेतुभूतौ हस्तौ, यस्य तं 'द्विभुजं'। ज्ञानमुद्रा तत्त्वमसीति सच्चिदा-नन्दैकरससाक्षात्कारवृत्तिः, तया 'आढ्यं' प्रकाशमानं(२)। वने विविक्तप्रदेशे स्वभक्तेषु मालते प्रकाशते इति तं 'वनमालिनम्'। 'ईश्वरं' ब्रह्मादी-नामपि नियन्तारम्॥ १॥

ध्यातारं गोमायतीति, 'गोपः' जीवः, 'गोपी' माया, 'गावः' वेदाश्च, तैः 'आवीतं' स्वामितया आश्रितं। 'सुरद्रुमः' वेदः, तस्य 'तलं' स्वरूपम्, 'आश्रित' तत्प्रतिपाद्यम्, इत्यर्थः। 'दिव्यालङ्करणैः'

---

१ गोपीगोपगवावीतमिति। केचित् पठन्ते तत्राभ्यर्हितत्वात् गोपीपदस्य पूर्व्वनिपातः। गोपा हि प्रायेण स्त्रीजिता भवन्ति। इति नारायणटीकाधृतपाठः।

२ तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत्। वामहस्ताम्बुजं यामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत्। ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी। प्रेयसीत्यातिशायिकनिर्द्देशादन्येषामवताराणां प्रियेति गम्यते। मौनमुद्राढ्यमिति तु युक्तः पाठः। मौनवत्त्वैव पूतनादिकमाकर्त्य निपातितत्वात् स्वरूपस्य च लोकेऽप्रकाशनाच्च गोपीजनेषु गुप्तभावेन स्थित इत्यर्थः। इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

दिव्यालङ्करणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगं॥ २॥
कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितं।
चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति॥३॥

षड्विधैश्वर्यैः, 'उपेतम्'। तथा 'रत्न'तुल्यम् अतिस्वच्छं यत् 'पङ्कजं' हृदयकमलं, तदन्तःस्थाकाशगतः,तम्। "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्य च मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना" इति। ते च षड् धर्मा यस्य सन्तीति भगवान्। 'कालिन्दी' नाम निर्मलोपासना, तस्याः 'जलकल्लोलाः' नानास्फुरत्तरङ्गाः, तत् 'सङ्गी,' 'मारुतः' निश्चलप्राणवायुश्च, ताभ्यां 'सेवितम्' आराधितम्। यद्वा भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृतविग्रहस्य यथाश्रुतमेवेदं ध्यानं। 'सत्-पुण्डरीक'वदतिनिर्मले 'नयने,' यस्य तम्। 'मेघाभं' नीरदश्यामलं। तडिदाभम् 'अम्बरं' यस्य तं पीताम्बरम्। 'द्विभुजं' देवकीप्रार्थनया अन्यभुजद्वयस्योपसंहृतत्वात् यद्वा अष्टादशाक्षरे द्विभुजो ध्येय इति सूचितम्। 'ज्ञानमुद्रा' अङ्गुष्ठाङ्गुलितर्जन्यग्रसंयोगरूपा, तया, 'आढ्यं' युक्तं। वनमाला नाम नानापुष्पपल्लवरचिता पादतलावलम्बिनी माला, विद्यते यस्य तं 'वनमालिनम्'। 'ईश्वरम्' जगन्नाथम्। 'गोपाः' श्रीदामादयः, 'गोप्यः' राधाद्याः, 'गावः' कपिलाप्रभृतयः, ताभिः 'आवीतं' परिवृतम्। कल्पवृक्षाश्रयम्। 'दिव्यैः' अलौकिकैः, आभरणैः, 'उपेत'। सिंहासनोपरि रत्नमयसुवर्णकमलमध्यस्थितम्। यमुनाजलतरङ्गसम्बन्धिवायुना सेवितम्। एवंविधं श्री'कृष्णं,' 'चेतसा,' 'चिन्तयन्' ध्यायन्, नरः 'संसृतेः' संसारात्, 'मुक्तो भवति'। 'इति'-शब्दो ध्यानसमाप्त्यर्थः॥ ३॥

तस्य पुना रसनं जलभूमीन्दुसम्पातकामादि कृष्णायेत्येकं पदं, गोविन्दायेति द्वितीयं, गोपीजनेति तृतीयं, वल्लभायेति तुरीयं, स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदीं जपन्, पञ्चाङ्गं द्यावाभूमी सूर्याचन्द्रमसौ साग्नी तद्रूपतया ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति ॥ १३ ॥

द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह, तस्य पुना रसनमिति । 'तस्य' कृष्णाख्यब्रह्मणः, 'रसनं' 'जलभूमीन्दुसम्पातकामादि' यथा स्यात् तथा पञ्चपदजपनम्, इति शेषः । जलं ककारः, भूमिः लकारः, ईकारः वह्निः, इन्दुः, अनुस्वारः, एतेषां सम्पातरूपं यत् कामबीजं, तत् आदौ प्रथमं यथा स्यात्तथेत्यर्थः(१)। तामेवाह पञ्च पदानि विवृणोति, कृष्णायेत्येकं पदमित्यादिना । उक्तरसनस्य फलमाह, पञ्चपदीमिति । 'पञ्चपदीं जपन्,' पुरुषः 'पञ्चाङ्गं,' 'ब्रह्म' नारायणात्मकं, 'तद्रूपतया' पञ्चाङ्गब्रह्मतादात्म्येन, प्राप्नोतीति सम्बन्धः । इदन्तु सकृज्जपफलम् । पञ्चाङ्गान्याह । 'द्यावाभूमी,' तथा अग्निना सहितौ 'साग्नी,' 'सूर्याचन्द्रमसौ' (२)। अभ्यासः प्रथमोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१ कामो वक्ष्यमाणः कामबीजं तदादि कृष्णायेति चतुर्थ्यन्तमेकं पदमित्यर्थः । एवं चत्वारि चतुरक्षराणि पञ्चमं द्व्यक्षरमिति पञ्चपदीमेवरूपां पञ्चपदीं प्रजपन् पञ्चाङ्गं कुर्य्यादिति शेषः । पञ्चाङ्गानि हृदयशिरःशिखाकवचास्त्राणि, चतुरक्षराणि चत्वार्य्यङ्गानि, पञ्चमं द्व्यक्षरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ तत् पञ्चाङ्गं पञ्चरूपेणोपास्यमित्याह, द्यावाभूमी सूर्य्याचन्द्रमसौ साग्नी इति । क्लीं कृष्णाय दिवात्मने हृदयाय नमः, गोविन्दाय भूम्यात्मने शिरसे स्वाहा, गोपीजन सूर्य्यात्मने शिखायै वषट् इत्यादिप्रयोगः । इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

तदेष श्लोकः। क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोविन्दायेति च गोपीजनवल्लभाय बृहद्भानव्या सकृदुच्चरेत्(१) यो गतिस्तस्यास्ति मङ्क्षु नान्या गतिः स्यादिति(२) ॥ १४ ॥

उक्तार्थे मन्त्रसंवादमाह, तदेष इति। 'तत्' तत्र उक्तेऽर्थे, 'एषः,' 'श्लोकः' मन्त्रः, वर्तत इति। 'क्लीमित्येतत्,' 'आदौ,' 'आदाय' उच्चार्येत्र, अथ 'कृष्णाय', 'गोविन्दाय', 'इति,' 'च' पुनः, 'गोपीजनवल्लभाय,' 'बृहद्भानव्या' स्वाहया, इत्यर्थः(१)। इति 'यः', 'सकृत्' एकवारमपि, 'उच्चरेत्', 'तस्य,' 'मङ्क्षु' शीघ्रं, यथाक्रमप्राप्तस्वरूप-'गतिः', भवति, 'अन्या' जन्ममरणरूपा, 'गतिः', तस्य 'न स्यात्'। 'इति'शब्दो वचनसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

कथयाहो सङ्कजनमित्यस्योत्तरं वक्तुं भजनशब्दार्थमाह, भक्ति-रस्य भजनमिति। पर्यायेणार्थाऽवगमासम्भवात् पुनर्भजनस्य लक्षणमाह,

१ सकृदप्युच्चरेत् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णायेति गोविन्दायेति गोपीजनवल्लभाय बृहद्भान-व्यासं तदप्युच्चरेत् यो गतिस्तस्यास्ति मङ्क्षु नान्या गतिः स्यादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः। अस्य क्लीमिति कृष्णायेति कृष्णायेतिपदेन युक्तं गोविन्दायेत्यपि चादाय पुनः गोपीजन-वल्लभाय बृहद्भानवे स्वाहान्तं तदपि मायारूप संसारकारणं स्यादिति पदमुच्चरेत् यः। अविद्या हि तमोरूपा तस्य स्वाहा भवति इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

अथ परिपाटीं दर्शयति। क्लीमित्येतदादावादाय उच्चार्य कृष्णायेति चतुर्थ्यन्त-पदेन योगो यस्य तत्। बृहद्भानुर्वह्निप्रकाशः परमेश्वरो वह्निर्वा तदीयया स्वाहया सहितमिति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैरास्येनैवामुष्मिन् मनसः कल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम् ॥ १५ ॥ कृष्णं तं विप्रा बहुधा यजन्ति गोविन्दं सन्तं बहुधाऽऽराधयन्ति (१) गोपीजनवल्लभो भुवनानि दध्रे ॥ १६ ॥

तदिहामुत्रेति । 'इह', 'अमुत्र,' 'उपाधेः' ऐहिकपारलौकिकप्रयोजनस्य, 'नैरास्येन' निरसनमेव नैरास्यं तेन ऐहिकामुष्मिकफलकामनाराहित्येन, 'एव,' 'अमुष्मिन्' कृष्णाख्ये ब्रह्मणि, 'मनसः,' 'कल्पनं' तेनमुना तन्मयत्वं, तदेव भजनमुक्तमित्यर्थः । 'एतत्' भजनम्, 'एव', 'नैष्कर्म्यं' ज्ञानम्, इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कृष्णं तमिति । 'तं,' 'कृष्णम्' आनन्दात्मानं, 'विप्राः' सात्त्विकाः, 'बहुधा' द्रव्ययज्ञपाठयज्ञयोगयज्ञादिभिः 'यजन्ति' । गोविन्दमिति । गोभूमिवेदविदितं, 'सन्तं,' 'बहुधा' श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनादिभिः, विप्रादयः सर्वेऽपि 'आराधयन्ति' सेवयन्ति । तत्रैव सेव्यत्वे हेतुः गोपीजनवल्लभ इति । 'गोप्यः' पालनशक्तयः, तासां 'जनः' समुदायः, तस्य 'वल्लभः' स्वामी प्रेरकः सन्, 'भुवनानि' अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि 'दध्रे'(२) । उपलक्षणमेतत् । उत्पादयत् पालयति नाशयिष्यति च ॥ १६ ॥

---

१ बहुधा यजन्ति इति च, भिन्नपुस्तकपाठः ।

२ भजनप्रकरणे भजनफलं भजनातिरेकस्य फलत्वेनैव दर्शयति कृष्णमिति । नारदादय इव ज्ञानमार्गेण पूजयन्ति । गोविन्दमविद्याकल्पितमन्त्रं यं एव भवाम् रागमार्गेणाराधयन्ति । दध्रे धारयति च रक्षति भजनफलप्रदानेन पुष्णाति च इति भोग गोप्यानिपुराणे ।

स्वाहाश्रितो जगदेजयत् सुरेताः॥१७॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो जन्ये जन्ये पञ्चरूपो बभूव। कृष्णस्तथैकोऽपि जगद्धितार्थं शब्देनासौ पञ्चपदो विभातीति॥१८॥

एवं पालकत्वात् सेव्यत्वमुक्तम्, अथ जनकत्वादपि तदाह, स्वाहाश्रित-इति। 'स्वाहा' माया, तदा'श्रितः' तदधिष्ठाता सन्, 'जगत्' अव्यक्तनाम-रूपम्, 'एजयत्' अचालयत् व्यक्तीभावायोन्मुखमकरोत्, छान्दसत्वात्(१)। अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह, सुरेताइति। सुष्ठु शोभनं चिद्रूपं मायायां प्रतिबिम्बोन्मुखं, रेतो यस्य सः 'सुरेताः'। "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" इतिश्रुतेः,"मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" इति स्मृतेश्च॥१७॥

भक्तानामाराधनसौकर्याय गोपालविद्यात्मकशब्दरूपेण भगवान् पञ्चधा भातीति सदृष्टान्तमाह, वायुर्यथैकइति। 'यथा,' 'भुवनं' ब्रह्माण्डं,' 'प्रविष्टः', 'एकः,' एव, 'वायुः,' 'जन्ये जन्ये' शरीरे शरीरे प्रतिशरीरं, 'पञ्चरूपः' प्राणापानव्यानादिरूपः, 'बभूव'। 'तथा' एव 'एकोऽपि,' 'असौ' कृष्णः, 'जगद्धितार्थं,' 'भुवनं,' 'प्रविष्टः,' 'शब्देन' गोपाल-विद्यात्मकेन, पञ्च पदानि अस्य सः 'पञ्चपदः,' विविधं 'भाति' प्रकाशते, 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः॥१८॥

गोविन्दं सन्तं बहुधाराधयन्तीत्युक्तं, तदाराधनात्मकमुपासनं पृच्छन्तीत्याह, ते होचुरुपासनमेतस्येति। 'ते' सनकादयः, 'ह' किल,

---

१ स्वाहामाया चापिना च इत्यर्थं सम्बोधने पादपूरणे वा अगत् एजयत् भजन-व्यतिरेकेण ममाराधकादेव कम्पयति इत्यर्थः। सुरेताः अतिवत्सलतया शोभन रेतो महत्-वीर्यं यस्मादिति वा इति जीवगोस्वामिकृतोऽर्थः।

ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीति ॥ १९ ॥ तानुवाच यत्तस्य पीठं हैरण्याष्टपलाश[1]मम्बुजं । तदन्तरालिकेऽनलास्त्रयुगं [2] तदन्तराद्यार्णाखिलवीजं कृष्णाय नम इति[3] वीजाद्य' [4]

'एतस्य,' 'परमात्मनः' श्रीकृष्णस्य, 'गोविन्दस्य','अखिलाधारिणः', 'उपासनम्' आराधनं, 'ब्रूहि' कथय, इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तदाराधनाधिष्ठानभूतं पीठनिरूपणमवतारयति, तानुवाचेति । 'यत् तस्य पीठं,' तत् 'तान्,' प्रति ब्रह्मा 'उवाच,' इत्यर्थः । स्वहृदि ध्यायितं पीठं स्थापयित्वा 'हैरण्याष्टपलाशं' सौवर्णाष्टदलम्, 'अम्बुजं,' स्थापयेत् गन्धयुतेन चन्दनेन वा लिखेत् इत्यर्थः । 'तदन्तरालिके' तस्य कमलस्य अन्तरालभवे प्रदेशे, 'अनलास्त्रयुगं' त्रिकोणद्वयं, संलिखेदित्यर्थः । तदन्तराद्यार्णेति । तस्य षट्कोणस्य, 'अन्तरा' मध्ये, 'आद्यार्ण'रूपम् 'अखिल'कार्यस्य 'वीजं' कामवीजं, साध्यनाम कर्मनाम च लिखेदिति शेषः । तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां । "कर्णिकायां लिखेद्बिन्दुघटितं मण्डलद्वयं । तस्य मध्ये लिखेद्वीजं साध्याख्यं कर्मसंयुतम्" इति ॥ 'कृष्णाय नम इति,' 'वीजाद्य' वीजेन कामवीजेन

---

१ हैरण्यमष्टपलाशमिति ख, ग, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः नारायणसम्मतः ।

२ तदन्तरालिकानलास्त्रयुगमिति ख, ग, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः ।

३ तदन्तराद्यार्णं विलिखेत कृष्णाय नम इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । तदन्तराद्यार्णं खिलवीत कृष्णायनम इति ख,चिह्नितपुस्तकपाठे, नारायणाभिप्रेतो जीवगोस्वामि व्याख्यातश्च ।

४ वीजाद्यमिति ग, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

सब्रह्माणमाधायानङ्गगायत्रीं(१) यथावद्यालिख्य(२) भूम-

व्याद्यं षडस्त्रं, सन्धिषु षडक्षरं लिखेत् "षडस्त्रं सन्धिषु" इति मन्त्रदीपिकोक्तेः। सब्रह्माणमिति। पूर्वलिखितं कर्णिकास्थमनङ्गबीजं 'सब्रह्माणम्' अष्टादशाक्षरमन्त्रोपेतम्, 'आधाय,' इत्यर्थः। मन्त्रतद्देवतयोरभेदात् मन्त्रो ब्रह्मा। तदुक्तं संहितायां। "ततः श्रियैर्मन्त्रवर्णैस्तं कामं वेष्टयेत् सुधीः" इति। षट्कोणस्य पूर्वनैर्ऋत्यवायव्यकोणेषु श्रीमिति बीजं लिखेत्। आग्नेयपश्चिमैशानकोणेषु, ह्रीमिति बीजं लिखेदिति शेषः। "श्रियं षट्कोणकोणेषु शक्रनैर्ऋतिवायुषु। आलिख्य विलिखेन्मायां वह्निवारुणशूलिषु" इति संहितोक्तेः। अनङ्गगायत्रीमिति। अष्टदलस्य सर्वजनसम्मोहनकेशरेषु 'अनङ्गगायत्रीं' कामगायत्रीं, (३) 'यथावत्' विधिः नियमः, आलिखेदित्यर्थः। "कामदेवाय सर्वजनप्रियाय सर्वजनसम्मोहनाय ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल सर्वजनस्य हृदयं मे वशं कुरु कुरु स्वाहा" इत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरं माला-मन्त्रं, प्रतिदलं षट् षट् अक्षरं क्रमेण लिखेदित्यवबोद्धव्यम्। अष्टदलस्योपरि वृत्तं कृत्वा मातृकाक्षरैर्वेष्टयेदित्यपि बोध्यम्। "अक्षरैः कामगायत्र्या वेष्टयेत् केशरे सुधीः। काममालामनोर्वर्णैर्दलेष्वष्टसु मन्त्रवित्॥ लिखेद्भूतलनैर्भक्तैर्मातृकां तद्बहिर्लिखेत्।" इति

१ आधायानङ्गमनुं गायत्रीमिति ख. घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

२ यथावद्यालिख्य इति ग, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। यथावद्यापय्य इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ अनङ्गगायत्री कामदेवाय विद्महे पुष्पबाणाय धीमहि तन्नोऽनङ्ग प्रचोदयादिति नारायण।

षडङ्गं शूलवेष्टितं(१) कृत्वाऽङ्गवासुदेवादिरुक्मिण्यादिस्वशक्ती-

संहितोक्तेः। भूमण्डलं शूलवेष्टितं कुर्वीत। "भूगृहं चतुरस्रं स्यादष्टवज्रयुतं मुने" इति संहितोक्तेः। अस्यैव धारणयन्त्रत्वात् साध्यादिलेखनमप्यादावसूसुचत्। अतएव धारणाविधानं तत्रैव संहितायामुक्तं। "कृत्वा सहस्रमाज्येन मन्त्रसम्पातपूर्वकं। मार्जयित्वाऽयुतं जप्त्वा धारयेद् यन्त्रमुत्तमं। त्रैलोक्यैश्वर्य्यमाप्नोति देवैरपि स पूजितः।" इत्यादिना। इदन्तु केवलं धारणार्थं यदा यन्त्रं क्रियते तदभिप्रायेणोक्तं, यदा पुनः पूजार्थं यन्त्रं क्रियते तदा तु पूर्वं "मण्डूकादि परियन्तं पूजयेत् कर्णिकोपरि। अधरादिपीठपादेषु धर्मादींश्चतुरो यजेत्। चतुर्षु पीठगात्रेषु धर्मादींश्चतुरो यजेत्। कर्णिकायां ततोऽनन्तं पद्मान्तञ्च ततो यजेत्। सार्कवह्निप्रभिन्नानि मण्डलानि क्रमात् ततः। सत्त्वं रजस्तम इति यजेदात्मचतुष्टयम्। आत्मान्तरात्मा परमात्मा ज्ञानात्मेति क्रमात् सुधीः। विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगेति पञ्चमी। प्रह्वी सत्या तथेशानानुग्रहा नवमी शुभा। प्रागाद्यष्टसु पत्रेषु कर्णिकायां यजेन्मुने"। "ओं नमो विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः" इति पीठमन्त्रमयमस्योपरि विन्यस्य, "ततः पीठं समभ्यर्च्य देवमावाह्य नारद। अर्घ्यादिधूपदीपादीनुपचारान् प्रकल्पयेत्"। अथावरणपूजां कुर्य्यात्। तत्र प्रथमावरणमाह, अङ्गैरिति। षट्कोणस्याग्निनैर्ऋतवायव्येशानेषु हृदयशिरःशिखाकवचानि, अग्रभागे नेत्रं, पूर्वादिदिक्षु च अस्त्रम्, इत्यङ्गानि पूजयेत्। द्वितीयावरणमाह, वासुदेवादीति। पूर्वपश्चिमयाम्योत्तरदलेषु, यथाक्रमं 'वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धान् पूजयेत्।

१ मलवेष्टितमिति च लिखितपुस्तकपाठः।

न्द्रादिवसुदेवादिपार्थादिनिध्यावीतं यजेत्। सन्ध्यासु(१)

आग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशानेषु, यथाक्रमं शान्तिश्रीसरस्वतीरतीः पूजयेत्। तृतीयावरणमाह। 'रुक्मिण्यादि" "सप्तकाय:' शाखयुक्तायः। "दलेषु रुक्मिणी सत्यभामा जाम्बवती तथा। नाग्नजिती मित्रविन्दा कालिन्दी च ततः परा॥ लक्ष्मणा च सुशीला च पूज्या हेमामितप्रभा" इत्यर्थः। चतुर्थपञ्चमाद्यावरणमाह, इन्द्रादिवसुदेवादिपार्थादीति। अत्र वसुदेवाद्यावरणमेव चतुर्थं बोध्यम्। पूर्वभागे वसुदेवाय पीतवर्णाय। आग्नेयकोणे देवक्यै श्यामलायै। दक्षिणभागे नन्दाय कर्पूरगौराय। नैर्ऋत्यकोणे यशोदायै कुङ्कुमगौर्यै। पश्चिमे बलदेवाय शङ्खकुन्देन्दुधवलाय। वायव्ये कलापश्यामलायै सुभद्रायै। उत्तरकोणे गोपेभ्यः। ईशानकोणे गोपीभ्यः। पञ्चमन्तु पार्थाद्यावरणम्। अर्जुननिशठोद्धवदारुकविश्वक्सेनसात्यकिगरुडनारदपर्वतान् पूजयेत्। षष्ठं निध्यावरणम्। पूर्वदिशि इन्द्रनिधये। आग्नेयदिशि नीलनिधये। याम्ये कुन्दाय नमः। नैर्ऋत्यकोणे मकराय। पश्चिमे आनन्दाय। वायव्ये कच्छपाय। उत्तरे शङ्खनिधये। ईशानकोणे पद्मनिधये। सप्तममिन्द्राद्यावरणम्। इन्द्राय पीतवर्णाय पूर्व्वदले। अग्नये रक्तवर्णाय। यमाय नीलोत्पलवर्णाय। रक्षोऽधिपतये श्यामवर्णाय। वायवे धूम्रवर्णाय। वरुणाय शुक्लवर्णाय। कुबेराय नीलवर्णाय। ईशानाय श्वेतवर्णाय। पूर्वेशानयोर्मध्ये ब्रह्मणे गोरोचनावर्णाय। नैर्ऋत्यपश्चिमयोर्मध्ये शेषनागाय श्वेतवर्णाय। पूर्वदले वज्राय पीतवर्णाय। शक्तये शुक्लवर्णाय। दण्डाय नीलवर्णाय। खड्गाय श्वेतवर्णाय। पाशाय विद्युद्वर्णाय। ध्वजाय रक्तवर्णाय। गदायै। त्रिशूलाय शुक्लवर्णाय

१ त्रिसन्ध्यासु इति घ, चिह्नितपुस्तक पाठः।

प्रतिपत्तिभिरुपचारैस्तेनास्याखिलं भवत्यखिलं भवतीति ॥ २० ॥
तदिह श्लोका भवन्ति। एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य
एकोऽपि सन् बहुधा यो विभाति। तं पीठस्थं येऽनु भजन्ति
धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ २१ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति

इत्यष्टमावरणम्। आवीतमिति। एभिः आवरणैः 'आवीतं,' परमेश्वरं, 'यजेत्' पूजयेत्। 'संस्थात्' नित्यावसन्थात्, 'प्रतिपत्तिभिः' ध्यानैः, 'उपचारैः' षोडशोपचारादिमहाराजोपचारैः, पूजयेदित्यर्थः। तेनेति। 'तेन' आराधनेन, 'अस्य' आराधकस्य, 'अखिलं' पुरुषार्थचतुष्टयं, 'भवति'। अभ्यासो द्वितीयोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तोपासने मन्त्रसम्मतिमाह, तदिहेति। 'तत्' तस्मिन् इहैव, 'इह' उक्तोपासने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' वर्तन्ते। एको वशी सर्वग इति। 'एकः' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः, अत एव सर्वमस्यास्तीति 'वशी,' 'सर्वगः' सर्वत्र देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नः, 'कृष्णः' आनन्दः, अत एव 'ईड्यः' ब्रह्मादीनामपि स्तुत्यः। पूर्वोक्तः 'एकोऽपि सन्,' 'यः' कृष्णः, भक्तानुग्रहाय 'बहुधा' बहुरूपः, 'विभाति' विविधं प्रकाशते, वायुरिव प्राणादिभेदैः। तं पीठस्थमिति। 'तं' पद्मपरागात्मके प्रागुक्ते, 'पीठस्थम्,' 'अनु' आश्रित्य, 'ये,' 'धीराः' एकाग्रचित्ताः, 'भजन्ति', 'तेषाम्,' एव 'शाश्वतं' नित्यानन्दात्मकं, 'सुखं,' 'न,' तु 'इतरेषां' तद्भक्तिरहितानाम्। [illegible] कृष्णदर्शनम् ॥ २१ ॥

मन्त्रान्तरमाह, नित्यो नित्यानामिति। 'नित्यानाम्' इव मध्ये यो बहु-मत्या 'नित्यः,' तथा 'चेतनानाम्,' इव ब्रह्मादीनां, मध्ये बहुतः 'चेतनः',

कामान्। तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ २२ ॥

एतद् विष्णोः परमं पदं ये नित्ययुक्ताः संयजन्ते न कामान्। तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात् प्रकाशयेत् आत्मपदं तदैव ॥२३॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति(१) स्म कृष्णः। तं ह देवमात्मवृद्धिप्रकाशं(२) मुमुक्षुर्वै शरण-

तथा 'यः,' 'एकः,' सन्, पञ्चपदरूपेण 'बहूनां,' 'कामान्,' 'विदधाति'। 'पीठगं,' 'ये,' 'अनुभजन्ति,' 'धीराः,' 'तेषां सिद्धिः', 'शाश्वती' अनपायिनी, 'न', तु 'इतरेषाम्,' इति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

मन्त्रान्तरमाह, एतद् विष्णोरिति। 'ये' साधकाः, 'एतत्' मन्त्रात्मकं, 'विष्णोः पदं,' 'नित्ययुक्ताः' सततं प्रयत्नवन्तः, 'संयजन्ते' सम्यगाराधयन्ति, 'न,' तु 'कामान्,' कामयन्ते। 'तेषां' साधकोत्तमानाम्, 'असौ,' गोपालक-'रूपः,' 'गोप'वेशो वा 'प्रयत्नात्', 'आत्मपदं' स्वरूपं, 'तदा' 'एव' भजनाव्यवहितसमये एव, 'प्रकाशयेत्' प्रत्यक्षं दर्शयेत् ॥ २३ ॥

ननु तत्प्रकाशे सति: किं स्यादित्याशङ्क्य मुमुक्षुशरण्योऽयमेव तस्य मोक्षप्रदत्वमाह, यो ब्रह्माणमिति। 'यः' परमेश्वरः कृष्णः, 'पूर्वं' सृष्टिसमये, 'ब्रह्माणं,' 'विदधाति' रचयति, 'यः' कृष्णः, 'तस्मै' तदर्थं, 'विद्याः' वेदान्, प्रलयपयोधिजले मत्स्यहयग्रीवादिरूपेण 'गोपायति' तस्मै उपदिशति वा।

१ यो विद्यां गापयति स्म इति ध, चिह्नितपुस्तकपाठः। अस्य गापयतिस्म गानं कारितवानिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ आत्मबुद्धिप्रकाशमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य परमात्माकारणतया, भासमानमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

मनुव्रजेत् ॥ २४ ॥

ओङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुम् । तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं[1] तस्मात् मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्यशान्त्यै[2] ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये पञ्चपदादभूवन् गोविन्दस्य मनवो मानवानां

'तं', 'देवं' द्योतमानकम्, 'आत्मबुद्धिप्रकाशं' स्वप्रकाशं, 'मुमुक्षुः' मोक्षार्थी, 'शरणमनुव्रजेत्' ॥ २४ ॥

पञ्चपदमन्त्रस्य मन्त्रान्तरमुखत्वं विवक्षुः प्रणवपुटितं पञ्चपदजपनफलमाह, ओङ्कारेणान्तरितमिति। 'ओङ्कारेण', 'अन्तरितं' पुटितं, 'गोविन्दस्य', 'पञ्चपदं', 'मनुं' मन्त्रं, 'ये जपन्ति', 'तेषाम्', 'असौ' गोविन्दः, 'आत्मरूपं', 'दर्शयेत्'। 'तस्मात्' कारणात्, 'मुमुक्षुः' पुरुषः, 'नित्यशान्त्यै' संसारानर्थशान्त्यै, गोविन्दमन्त्रम् 'अभ्यसेत्' पुनः पुनर्जपेत् ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये मन्त्रा बभूवुरित्याह। 'एतस्मात्' पञ्चपदमन्त्रात्, 'अन्ये' दशाक्षराद्याः, 'गोविन्दस्य मनवः', 'मानवानां' सनकादीनां, स्फुरिताः

---

१ पञ्चपदं मनुं तं। तस्यैवात्मा दर्शयेदात्मरूपमिति ग.चिह्नितपुस्तकपाठः। अथवा मनुं तमिति मनुं मन्त्रं तं प्रसिद्धं। तस्यैवेति तस्य आत्मरूपमसौ दर्शयेदित्यन्वय इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ नित्यशान्त्यै। तस्मा एतम् मन्त्रमेवाभिज्ञाने इति ग.चिह्नितपुस्तकेऽधिकपाठः। एतस्य तद्धि आपकाय निष्कामे ध्रुवे चरति चाभ्यसितं वर्धति परन्तु [illegible] अन्येनात केवलं विना उच्चारणमात्रेण इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

दशार्णाद्यास्तेऽपि सङ्क्रन्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत् ॥२६॥

यदेतस्य स्वरूपार्थं वाचा वेदयन्ति ते पप्रच्छुः, तदु होवाच ब्रह्मसवनं चरतो मे ध्यातः(१) स्तुतः परार्द्धान्ते सोऽबुध्यत गोपवेशो मे पुरुषः पुरस्तादाविर्बभूव ॥२७॥

प्रभूवुः। 'तेऽपि,' "सङ्क्रन्दनाद्यैः' सङ्क्रन्दन इन्द्रः "सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतधासेना अजयत् साकमिन्द्रः" इतिश्रुतेः, "सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनः" इत्यमरकोषाच्च तत्प्रमुखैः, 'भूतिकामैः,' 'यथावत्' विध्युक्तप्रकारेण, 'अभ्यस्यन्ते' ॥२६॥

अत्र हेतुमाह, यदेतस्येति। 'यत्' यस्मात् कारणात्, ते मन्त्राः, 'एतस्य' श्रीकृष्णस्य, 'स्वरूप'भूतम् 'अर्थं' सर्व्वपुरुषार्थसाधकं, 'वाचा वेदयन्ति'। 'ते' मुनयः पञ्चपदमन्त्रस्वरूपं जिज्ञासवः, 'पप्रच्छुः'। तदु होति। 'तत्' पञ्चपदस्वरूपम्, 'उ' अपि, 'ह' किल,ब्रह्मा 'उवाच'। किं। 'ब्रह्मसवनं' ब्रह्मणः सवनं प्रथमपरार्द्धं, वर्त्तमानस्य 'मे,' 'ध्यातः', 'स्तुतः', परमेश्वरः,'परार्द्धान्ते'रात्र्यन्ते,(२)'सः,' 'गोपवेशः', 'अबुध्यत' योगनिद्रातः उत्थितः,(३) तथा 'मे,' 'पुरस्तात्,' 'आविर्बभूव,' 'पुरुषः' ॥२७॥

---

१ तदु होवाच ब्राह्मणोऽसावनवरतं मे ध्यात इति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। अस्य तत् स्वरूपं उ सम्बोधने ह प्रसिद्धौ ब्राह्मणः ब्रह्माऽसौ पूर्व्वोक्तः किमुवाचेत्याह, अनवरतं निरन्तर मे मया ध्यात इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ परार्द्धान्ते प्रथमपरार्द्धस्यान्ते पाद्मकल्पस्यान्ते इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

३ अबुध्यत अतन्द्रे ध्याने सचेत सावधाने प्रकटोऽभवत् इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

ततः प्रणतो मयाऽनुकूलेन हृदा मह्यमष्टादशार्णं स्वरूपं स्वरूपं दत्वा अन्तर्हितः पुनः सिसृक्षतो मे[1]प्रादुरभूत् । तेष्वक्षरेषु भविष्यज्जगद्रूपं प्रकाशयन् तदिह[2] ककारात्[3] आपो लकारात् पृथिवी ईतोऽग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्सम्पातात्

ततः प्रणतइति । 'ततः' तदनन्तरं, 'मया,' 'अनुकूलेन' समानुरक्तेन, 'हृदा' मनसा, 'प्रणतः' नमस्कृतः, अथ 'मह्यम्,' 'अष्टादशार्णमन्त्रं तस्य 'स्वरूप'भूतं स्वरूपं 'दत्वा,' परमेश्वरः 'अन्तर्हितः' । पुनः सिसृक्षतइति । अथ 'सिसृक्षतः' सृष्टिं कर्त्तुमिच्छतः, 'मे,' पुरस्तात् गोपवेषधरः 'प्रादुर-भूत्' । किं कुर्वन् 'तेषु' अष्टादशसु अक्षरेषु,'भविष्यत् जगत्', 'प्रकाश-यन्'मनोगोचरं कुर्वन् । तदिहेति । 'तत्' तस्मिन् जगद्रूपे प्रदर्शिते सति, 'इह' अष्टादशाक्षरमन्त्रे, 'कात्' ककारात्, 'आपः' जलं, 'लकारात्',

१ पुनः सिसृक्षाकाले इति च,चिह्नितपुस्तकपाठः । एतच्च पुनस्तत् कल्पाऽन्तरे सिसृक्षा बहुभिच्छा इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ प्रकाशयन् तदाह आकाशादापो जलात् पृथिवी ततोऽग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्सम्पातादर्क इति च,चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य प्रकाशयन्प्रकटीकुर्वन् ब्रह्मा तत् जगत् आह कथितवान् इत्येवमर्थः । प्रकाशयन् तदिहेति मुख्य पाठः । तत् जगत् इह प्रकाशयन् प्रकटितवानभूदित्यर्थः । पञ्चपदानां क्रमेण सृष्टिविभागमाह आकाशादिति । आकाशादापो वायु-तेजोद्वारेति बोद्धव्यं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । ततोऽग्नि मत पृथिव्या अग्निः इद स्थूलाद्यभिप्रायकमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

३ कादापो लात् पृथिवी ईतोऽग्निरित्यादिपाठस्तु जीवगोस्वामिभिर्धृतः । कात् कामबीजान्तर्गतककाररूपप्रभावात् आपो जाता इत्यर्थः । लात् लकारात् पृथिवी ईत ईकारादित्यादिर्व्याख्यातो विशेषताभिप्रेतस्य, टीका यो कादित्यादिपाठस्य भूत-त्वात् ।

तदर्क इति क्लीङ्कारादसृजम्। कृष्णायादाकाशं(१) खाद्वायुरित्युत्तरात् सुरभिं विद्याः(२)प्रादुरकार्षं तदुत्तरात् स्त्रीपुंसादि चेदं सकलमिदं सकलमिति ॥ २८ ॥

एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोहमात्मानं वेद इत्योङ्का-

'पृथिवी' भूमिः, 'ईकारात् 'अग्निः', 'बिन्दोः इन्दुः' अनुस्वारात् चन्द्रः, 'तत्सम्पातात्' तेषां कामादीनां संमिश्रणात् क्लीङ्कारात्, 'तदर्क इतिक्लीङ्कारादसृजम्'। 'कृष्णाय',इतिपदात्, 'आकाशम्', इतिपदार्थं 'असृजम्'। खाद्वायुरिति। 'खात्' चिदाकाशात्, मन्दरार्थं वेदितुं गोविन्दायेतिपदात्, 'वायुः इति,' 'असृजम्'। 'उत्तरात्' मदद्वयात्मकात् गोपीजनवल्लभायेतिपदात्, 'सुरभिः' कामधेनुः, 'विद्याः' चतुर्दश, इति 'प्रादुरकार्षं'(३)। 'तदुत्तरात्' स्वाहापदात्,'स्त्रीपुंसादि च' स्त्रीपुरुषक्लीबं च, 'सकलं' स्थावरजङ्गमं, 'प्रादुरकार्षम्'(४)। अभ्यासस्तृतीयोपनिषत्समाप्त्यर्थः। 'इति'पदं प्रथमपदस्य वृत्तिसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

न केवलं सृष्टिसामर्थ्यद एवायं मन्त्रोऽपितु महेश्वरस्यात्मज्ञानप्रदोऽपीत्याह, एतस्यैवेति। 'एतस्यैव' मन्त्रपदस्यैव, 'यजनेन', 'चन्द्रध्वजः' नाम चन्द्रमौलिरीश्वरः,'गतमोहं,' यथा स्यात्तथा,'आत्मानं,' 'वेद' बुबुधे,

---

१ कृष्णादाकाशमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ सुरभीर्विद्या इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ उत्तरात् गोविन्दपदात् सुरभिं नाम विद्याः मातः प्रादुरकार्षं। सुरभिमिति पाठे सुरभिं गोजातिमिति नारायणभट्टीयोऽर्थः।

४ तदुत्तरात् गोपीजनादिपदात् स्त्रीपुंसादिचासृजम्। अत्रापि तदुत्तरादिति बोध्यम्। तत्र च उत्तरं गोपीजनादिपदं सकलं तदुपकरणं च असृजमिति नारायणभट्टीयोऽर्थः।

रान्तरालिकं मनुमावर्त्तयेत् सङ्करहितोऽभ्यानयत्(१) ॥ २९ ॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततं
तस्मादेनं नित्यमभ्यसेन्नित्यमभ्यसेदिति ॥ ३० ॥

तदाङ्करेके यस्य प्रथमपदाद्भूमिर्द्वितीयपदाज्जलं तृतीया-त्तेजः(२) चतुर्थाद्वायुश्चरमाद्व्योम इति वैष्णवं पञ्चव्याहृति-

'इति' कारणात्, इदानीन्तनः 'ओङ्कारान्तरालिकं' प्रणवसम्पुटितं, 'मनुम्' अष्टाक्षरम्,'सङ्करहितः', 'आवर्त्तयेत्'। आवर्त्तनेन अप्रत्यक्षं परमात्मानम् 'अभ्यानयत्' आनयत्, इत्यर्थः ॥ २९ ॥

परमात्मस्वरूपं विवृणोति, तद्विष्णोरिति। 'तत्' प्रसिद्धं, 'विष्णोः', 'पदं' पदनीयस्वरूपं, 'दिवि' इति विद्योतनात्मके स्वरूपे, 'सूरयः' ज्ञानिनः, 'सदा पश्यन्ति'। कीदृशं पदं, 'चक्षुः' 'इव' चष्टेति चक्षुः प्रकाशमेवेत्यर्थः। पुनः कीदृशं पदं, 'आततं' व्यापकम्। उपसंहरति, तस्मादिति। 'तस्मात्' विष्णुप्राप्तिहेतुत्वात्, 'एनं' अष्टाक्षरं मन्त्रं, 'नित्यमभ्यसेत्'। अभ्यासः चतुर्थोपनियतक्रमात्स्वर्थः ॥ ३० ॥

---

१ अतोऽहमात्मानं वेदयित्वा ओङ्कारान्तरालिकमनुमावर्त्तयेत् सङ्करहितोऽध्यापयत। इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य चन्द्रध्वजो नाम कश्चिद्राजा अत्रिपुत्रः वेदविद्‌भूत्वा मनुमन्त्रम आवर्त्तयन अजपत। अत्रापतत अपारमतिकस्य अपतत आजपत। अभ्यापतदिति पाठे आभिमुख्येनापतत इति व्याख्यातव्यमित्यर्थः।

२ तृतीयपदाग्नेज इति च चिह्नितपुस्तकपाठो विवेचकाभिप्रेत।

मयं मन्त्रं कृष्णावभासं कैवल्यस्यै सततमावर्त्तयेदिति ॥३१॥

तदत्र गाथाः। यस्य पूर्वपदाद्भूमिर्द्वितीयात्सलिलोद्भवः।
तृतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्थाद् गन्धवाहनः ॥ ३२ ॥
पञ्चमादम्बरोत्पत्तिस्तमेवैकं समभ्यसेत्।
चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययं ॥ ३३ ॥
ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्।
यत्तत् पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न यतोन्यदस्ति ॥ ३४ ॥

अथमन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्सृष्टिं निरूपयति,तदाऊरेके इति। 'तत्' तत्र अष्टादशाक्षरे, 'एके' मुनयः, 'आहुः'। 'प्रथमपदात् भूमिः'। 'द्वितीयपदात् जलं'। 'तृतीय'पदात् 'तेजः',। 'चतुर्थपदात् 'वायुः'। 'पञ्चमात् व्योम'। 'इति', 'वैष्णवं,''पञ्च व्याहृतयः, पञ्चपदानि, तन्'मयं,' 'मन्त्रं', 'कृष्ण'रूपप्रकाशकं 'कैवल्यस्य मोक्षस्य, 'सृत्यै' मार्गाय, 'सततं,' 'आवर्त्तयेत्' अभ्यसेत्। ३१ ॥ ३२ । ३३ ।

ततो विशुद्धमिति । 'ततः' कारणात्, विशुद्धत्वादिगुणोपेतं 'तत्' प्रसिद्धं, 'यत्', 'परं' पदनीयस्वरूपं, 'तत्'पदं, पदमेव पञ्चधा गुणितं पदं 'पञ्चपदं,' इति विग्रहः। 'विशुद्धं' चिज्ज्योतिः, 'विमलं' अविद्यादिमलरहितं, 'विशोकं' मनस्तापरहितं, 'अशेषाः' 'लोभादयः, तेषां, 'निरस्तः' 'सङ्गः' यस्मिन् विशुद्धादिगुणकं पदमेव। वासुदेवः, वसत्यस्मिन्निति वासुः, स चासौ देवश्चेति 'वासुदेवः'। 'यतः' वासुदेवात्, 'अन्यत्,' किञ्चित् 'नास्ति' ॥ ३४ ॥

नमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनसुर-भूरुहतलासीनं सततं समरुद्गणोऽहं परमया स्तुत्या तोषयामि ॥ ३५ ॥

ओं नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे।
विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३६ ॥
नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे।
कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३७ ॥
नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने।
नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ३८ ॥
बर्हापीडाभिरामाय(१) रामाया(२)कुण्ठमेधसे।

अतः पञ्चपदात्मकं मन्त्रदेवमेवाहं स्तौमीत्याह, नमेकमिति। 'तं' विशुद्धपदात्मकम्, 'एकं' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं, 'सच्चिदानन्द' पदात्मकस्वरूपं, 'गोविन्दं', 'पञ्चपदात्मकं 'वृन्दावने,' 'सुरभूरुहाः' कल्पवृक्षाः, तेषां 'तले,' 'आसीनं', 'सततं' निरन्तरं, 'समरुद्गणः,' 'अहं' ब्रह्मा, 'परमया स्तुत्या तोषयामि'। ३५।

वासुदेवस्तुतिमाह, ओं नम इति द्वादशभिः ।३६।३७।३८।
।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।

१ बर्हापीडं मयूरपिच्छमयं कर्णपूरं मुकुटं तेनाभिरामाय ... रामाभि रामाय इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ रामाय बलदेवस्वरूपाय इति श्रीधरस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३९ ॥

कंसवंशविनाशाय केशिचाणूरघातिने ।

वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥ ४० ॥

वेणुवादनशीलाय गोपालायाहिमर्दिने(१) ।

कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे(२) ॥ ४१ ॥

वल्लवीवदनाम्भोजमालिने(३) नृत्यशालिने ।

नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४२ ॥

नमः पापप्रणाशाय गोवर्द्धनधराय च ।

पूतनाजीवितान्ताय तृणावर्त्तासुहारिणे ॥ ४३ ॥

निष्कलाय(४) विमोहाय शुद्धायाशुद्धवैरिणे ।

अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

प्रसीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर ।

आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ ४५ ॥

श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ।

---

१ अहिमर्दिने कालियदर्पदलनाय इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ लोलकुण्डलवल्गवे इति श्रीवगोस्वामिसम्मत पाठः । लोलाभ्यां कुण्डलाभ्यां वल्गवे अतिमनोहराय इति नैगोम्ख्यातः ।

३ वल्लवीवदनाम्भोजमालिने इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

४ निष्कलाय मायालीलाय यदा मिथ्या यथोऽभवत् प्राप्नोति नभो इति श्रीवगोस्वामि-प्रणीतोऽर्थः ।

संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो ॥ ४६ ॥
केशव क्लेशहरण नारायण जनार्द्दन।
गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ ४७ ॥
अथैवं स्तुतिभिराराधयामि यथा यूयं[1] तथा पञ्चपदं जपन्तः श्रीकृष्णं ध्यायन्तः संसृतिं तरिष्यथेति होवाच हैरण्यः ॥४८॥

अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेत् यः स यात्यनायासतः केवलं तत् पदं तत्। अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवा[2] आप्नुवन् पूर्व्वमर्षदिति ॥ ४९ ॥

यथाहं स्तुतिभिराराधयामि भगवन्तं मन्त्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमित्याह, अथैवमिति। 'अथ' अस्मिन् दुःखेऽपि, 'एवं' पूर्व्वोक्ताभिः,'स्तुतिभिः,' अहं परमेश्वरं 'यथा,' 'आराधयामि','पञ्चपदं जपन्तः','यूयं,'' तथा'तेन प्रकारेण, 'श्रीकृष्णं ध्यायन्तः,' 'संसृतिं' संसारसमुद्रं, 'तरिष्यथ,' 'इति,' हिरण्यजः ब्रह्मा, मुनीन् प्रति 'उवाच', इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ दयावती श्रुतिरस्मान् प्रत्याह। 'अमुं' वासुदेवात्मकं, 'पञ्चपदं मन्त्रम्', 'आवर्त्तयेत्', 'सः', 'अनायासतः,' 'केवलं' शुद्धं, 'तत्' वासुदेवाख्यं, 'तत्' प्रसिद्धं, 'पदं', 'याति'। उक्तं पदं मन्त्रेण विशदयति। एजनं कम्पनं स्वावस्थानप्रच्युतिः, तद्वर्जितं सर्व्वदैव एकरूपमित्यर्थः। तथा सर्व्वभूतेषु 'एकं'। मनसो जवीय इति। 'मनसः', अपि वेगवत्तरम्। 'एतत्'पदं, 'देवाः' द्योतनकरणाः चक्षुरादीन्द्रियाणि, 'न' 'आप्नुवन्' न

---

१ अथ हैवं स्तुतिभिराराधयामि मे यूयं तथेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ जवीयो नैनद्देवा इति च चिह्नितपुस्तकपाठः।

तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयेत्तं यजेत्तं भजेदिति ओं तत् सदिति ॥ ५० ॥ पूर्व्वतापनी श्रीकृष्णोपनिषत् समाप्ता(१) ॥

प्राप्नुवन्तः। चक्षुरादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्व्वकत्वात् 'मनसः' अपि 'जवीयः' न तच्चक्षुरादिगम्यम् इत्यर्थः। मनसोऽपि जवीयस्त्वे हेतुमाह, पूर्व्वमर्षदिति। व्यापकत्वात् ब्रह्मलोकादिकं सङ्कल्पयतः मनसः अवभासकं साक्षि मनसोऽपि 'पूर्व्वं' ब्रह्मलोकादिकं प्रति 'अर्षत्' प्राप्तं, व्योमवत् व्यापित्वात् इत्यर्थः। 'इति' शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतः सर्व्वोत्कृष्टत्वात् ध्यानरसनभजनान्यस्यैव कर्त्तव्यानि इत्युपसंहरति। 'तस्मात्' अविगुणविदेकरसत्वात्, 'कृष्ण एव परो देवः,' 'तं', 'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, 'तं रसयेत्' तं जपेत्, 'तं भजेत्' प्रेमपूर्व्वकमाराधयेत्। कीदृशम्, 'ओं तत् सत्' शब्दत्रयप्रतिपाद्यम् इत्यर्थः। 'इति' शब्दः पूर्व्वतापनीसमाप्त्यर्थः। तदुक्तं गीतायां भगवता। "ओं तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" ॥५०॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायां गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजननिरूपणं नाम पूर्व्वतापनीयोपनिषट्टीका समाप्ता ॥

१ रसेत् भजेत् भजेदित्यों तत् सदिति। इति अथर्व्ववेदे गोपालपूर्व्वतापनीयोपनिषत् समाप्ता। इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः। तं भजेदिति द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था इति टीकाकृन्मतोऽर्थः। रसेत् कोर्भेत रसयेदिति पाठे समाप्त्यर्थम् अस्मादग्रेऽदित् ओंकारोऽप्यधिकश्च।

गोपालतापन्यां

उत्तरभागः।

एकदा हि व्रजस्त्रियः सकामाः शर्वरीमुषित्वा सर्वेश्वरं गोपालं कृष्णमूचिरे[1] उवाच ताः कृष्णः॥ १॥

अनु कस्मै ब्राह्मणाय भक्ष्यं दातव्यं भवति दुर्वाससेति॥ २॥

कथं यास्यामोऽतीर्त्वा जलं यमुनाया यतः श्रेयो भवति॥३॥

पूर्वतापन्या गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजनैः सुनिश्चितचित्तस्य वासुदेव एव मोक्षदो नान्य इति दर्शयितुं तस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमैश्वर्यप्रख्यापिकामाख्यायिकां बोधकत्वेन यथार्थमारचयति, एकदाहीति। 'एकदा' एकस्मिन् काले, 'व्रजस्त्रियः' गोपिकाः, 'सकामाः,' 'शर्वरीं' रात्रीं, 'कृष्णं,' प्रति वक्ष्यमाणमर्थं 'ऊचिरे', सन्निधौ 'उषित्वा'। 'सर्वेश्वरम्', इति नृसिंहादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं। 'गोपालम्', इति बलदेवव्यावृत्त्यर्थं। कृष्णमिति। 'कृष्णं', प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'ऊचिरे', 'कृष्णः', च 'ताः', प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'उवाच', इत्यर्थः॥ १॥

सामान्यत आख्यायिकां सूचयित्वा विशेषतस्तां दर्शयिष्यन् आदौ स्त्रीणां वचनमाह, अनु कस्मै इति।* 'अनु कस्मै ब्राह्मणाय' कं ब्राह्मणमनुलक्षीकृत्य, 'भक्ष्यं दातव्यं भवति', येन मनःस्थिताः कामाः पूर्णा भवन्तीति शेषः। कृष्णवचनमाह। 'दुर्वाससे,' दातव्यमिति शेषः। छान्दसत्वात्सन्धिः॥ २॥

पुनः स्त्रीणां वाक्यं, कथमिति। 'यमुनायाः' 'जलं,' अनन्तोऽर्थं 'अतीत्वा' 'कथं', तं मुनिं 'यास्यामः'। 'यतः' मुनेः सकाशात्,'श्रेयो भवति'॥ ३॥

१ कृष्णं हि ता ऊचिरे इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य ता गोप्य ऊचिरे कृष्णमित्यर्थो नारायणप्रणीत।

कृष्णेति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति(१) यं मां स्मृत्वा अगाधा गाधा भवति यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वा अव्रती व्रती भवति यं मां स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति ॥४॥

श्रुत्वा तद्वाक्यं हि वै रौद्रं स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तां सौर्यां(२) हि गत्वाऽऽश्रमं पुण्यतमं हि नत्वा मुनिं श्रेष्ठतमं हि वै रौद्रश्चेति ॥५॥

अथ श्रीकृष्णवाक्यं, कृष्णेत्यादि। 'कृष्ण इति,' नाम यः सः 'ब्रह्मचारीति,' वाक्यं यमुनामध्ये 'उक्त्वा', भवन्तु, 'वः' युष्माकं, यमुना 'मार्गं', 'दास्यति'। कृष्णेति, छान्दसत्वात्सन्धिः।

कृष्णस्तुतिमात्रेण कथं यमुना मार्गं नो दास्यति कथं चानेकाङ्गनाभिभोगवानसौ ब्रह्मचारी स्यादिति शङ्काव्युदासाय स्वस्तुतिमहिमानमाह, यं मां स्मृत्वा अगाधा सकलस्पर्शरहिताऽपि सर्व्वा सरित् गाधा भवति यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वाऽव्रती व्रती भवति(३) यं मां स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति इति। स्पष्टार्थमिदं ॥ ४ ॥

श्रुत्वा तद्वाक्यं हीति। ताः गोप्यः 'हि' निश्चितं, 'वै' स्मर्यते, तस्य,

---

१ यदि च उपानन्नेच्छा तर्हि नाना भवति इति च, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः।

२ तद्वाक्येन तीर्त्वा तत् सौर्यामिति ख, ग, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः, जीवगोस्वामिसम्मतः।

३ अव्रती ब्रह्मचर्यादिव्रतिसत्कृतव्रतरहितोऽपि व्रती धीर्घव्रतो भवति इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

दत्वा अस्मै ब्राह्मणाय क्षीरमयं घृतमयमिष्टतमं(१)हि वै ॥६॥

मिष्टतमं हि वै तु भुक्त्वा हित्वाऽऽशिषं प्रयोज्यान्वाज्ञां त्वदात्(२)कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्य्याम् ॥ ७ ॥

'सार्धं,' 'मुक्त्वा', सामर्थ्यबोधकवाक्येन प्रोत्साहिताः, गन्तव्यतया 'दौरं' वन्दार्थं दुर्वाससं, 'स्मृत्वा', 'तदाख्येन' कृष्णो ब्रह्मचारीत्येवंरूपेण वाक्येन, 'ततः' 'सौर्यां' 'हि', 'तां' अगाधामपि गाधभूतां सौर्यां सूर्यतनयां यमुनां, 'तीर्त्वा' 'गत्वा आश्रमं पुण्यपर्णं च,' 'नत्वा,' 'मुनिं' दुर्वाससं, कीदृशं, 'श्रेष्ठतमं,' 'वै' प्रसिद्धं, 'दौरं' उक्तार्थम्, 'इति'शब्दो भोजनपूर्वपरिचर्यासमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

'दत्वा', 'अस्मै,' 'ब्राह्मणाय' दुर्वाससे, 'क्षीरमयं' पायसान्नम्, 'इष्टतमं हि वै' हिततमं मिष्टतमं स्वादुतमं, 'हि वै' प्रसिद्धं, ईदृशान्नम् दत्वा आराधयामासुरिति शेषः ॥ ६ ॥

स तु आसां स्नेहेन 'भुक्त्वा,' उच्छिष्टमन्नं 'हित्वा' त्यक्त्वा उच्छिष्टभागिभ्यो दत्वा, 'आशिषं', 'प्रयोज्य' दत्वा, 'अनु' पश्चात्, 'आज्ञां' गमनानुज्ञां, 'अदात्'। ता ऊचुः, 'कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्यां' ॥ ७ ॥

---

१ इष्टतमं मिष्टतममिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। अत्र इष्टतमं इष्टविकारं मिष्टतमम् अतिशयेन मिष्टं मधुरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ इष्टतमं च हि वै तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वाशिषं प्रयोज्याज्ञां त्वदात्। इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य इष्टतमं प्रियतमं दत्त्वेति(?) च मुनिः हि वै तुष्टः तुष्टमना स्नात्वा स्नानं कृत्वा भुक्त्वा भोजनं कृत्वा आशिषं चिरञ्जीवितादिरूपां प्रयोज्य मदत्ता आज्ञां तु गमनायादात् इत्यर्थो नारायणप्रणीतः। मिष्टतमं च हि वै तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वाशिषमिव प्रयोज्याज्ञां अदात् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। इष्टतमं च हि वै तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वा हित्वाशिषं प्रयोज्याज्ञां अदात् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

स होवाच मुनिः, दूर्वाशिनं(१) मां स्मृत्वा वो दास्यतीति मार्गम् ॥ ८ ॥

तासां मध्ये हि श्रेष्ठा गान्धर्वी ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवं(२) विचार्य ॥ ९ ॥

कथं कृष्णो ब्रह्मचारी कथं दूर्वाशनो मुनिः ॥ १० ॥

तां हि मुख्यां विधाय पूर्वमनु कृत्वा तूष्णीमासुः ॥ ११ ॥

शब्दवानाकाशः ॥ १२ ॥

'स होवाच मुनिः,' 'मां', 'दूर्वाशिनं' दूर्वाभोजिनं, दूर्वैव अशनमस्यास्ति तं, निराहारं, वा, 'स्मृत्वा,' 'वः' युष्माकं, यमुना 'मार्गं', 'दास्यतीति'॥ ८ ॥

'तासां मध्ये हि श्रेष्ठा,' 'गान्धर्वी,'(३) काचित् 'तं' 'हि वै', दुर्वाससम्। 'एवम्' 'उवाच'। किं कृत्वा, 'ताभिः' अन्याभिः स्त्रीभिः, समं, 'विचार्य' ॥९॥

किमुवाचेत्याह। 'कथं कृष्णो ब्रह्मचारी 'कथं', च 'मुनिः' दूर्वाशनः', एवमुवाचेति सम्बन्धः ॥१०॥

अन्यास्तु किं चक्रुरित्याशङ्क्याह, तां हीति। 'तां' गान्धर्वीं, 'मुख्यां विधाय' मुख्यवाचयन्त्रीं कृत्वा, 'अनु' पश्चात्, 'पूर्वं' 'कृत्वा' अग्रेसरीं विधाय, अन्याः स्त्रियः 'तूष्णीमासुः' अनुरक्तावत्यः तस्थुः ॥ ११ ॥

भूतभौतिकादन्तर्यामित्व आत्मनोऽक्रियत्वात्सर्वमिदं कृष्णो ब्रह्मचारीत्यादिकं युज्यत एवेत्यभिप्रेत्य भगवान्मुनिराह, शब्दवानिति ॥ १२ ॥

---

१ दूर्वाशिनमुपवासिनमिति च चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ गान्धर्वी ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवमिति ङ, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ गन्धर्वलोकादागत्यावतीर्णा गान्धर्वी गोपी इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

शब्दाकाशाभ्यां भिन्नस्तस्मिन्नाकाशे तिष्ठति स ह्याकाशस्तं न वेद स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि स्पर्शवान् वायुः स्पर्शवायुभ्यां भिन्नस्तस्मिन् वायौ तिष्ठति वायुर्न वेद तं हि स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि रूपवदिदं हि तेजो रूपाग्निभ्यां भिन्नस्तस्मिन्नग्नौ तिष्ठति अग्निर्न वेद तं हि स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि रसवत्य आपो[1] रसाद् भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति तं ह्यापो न विदुः स ह्यात्माऽहं[2] कथं भोक्ता भवामि गन्धवतीयं भूमिर्गन्धभूमिभ्यां भिन्नस्तस्यां भूमौ तिष्ठति भूमिर्न वेद तं हि स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥ १२ ॥

शब्दगुणयुक्तः 'आकाशः', वर्त्तते, तदुभय'भिन्नः' विलक्षणः प्रत्यगात्मा, 'तस्मिन्' शब्दवति, 'आकाशे,' 'तिष्ठति'। स हीति। शब्दवान् अपि 'आकाशः,' 'तम्' अन्तर्यामिणं, 'न वेद', मय्यसौ तिष्ठतीति(३)। सह्यात्मेति। 'सः' 'हि', साक्षीभूतः, 'आत्मा,' 'अहं,' 'कथं भोक्ता भवामि'। एवं वायुतेजोजलभूमिपर्य्याया व्याख्येयाः ॥ १२ ॥

---

१ रसवत्य आप इति अपामपत्वेन एकत्वेऽपि सरित्समुद्रादिभेदेनानेकत्वादाप इति बहुवचनम्। स्वभावत केचित् शब्दा बहुवचनमुच्चारणेनाददते यथा दारा सिकता इति नारायण।

२ रसवत्य आपो रसाद्भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति आपो न विदुस्तं हि स ह्यात्माऽहमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ।

३ सर्वत्र तिष्ठतीति प्रथमपुरुष आत्माभिप्रायेण, भवामीत्युत्तमपुरुषोऽहमभिप्रायेण इति नारायण।

इदं हि मनस्तेष्वेवं हि मनुते ॥ १३ ॥

तानिदं हि गृह्णाति(१) ॥ १४ ॥

यत्र सर्वमात्मैवाभूत् तत्र वा कुत्र मनुते क्व वा गच्छतीति स ह्यात्मा कथं(२) भोक्ता भवामि ॥ १५ ॥

कथं तर्हि ते भोक्ताऽहं शब्दं शृणोमीत्यादिप्रत्यय इत्याशङ्क्य मनस एव तथा प्रतीतिरित्याह, इदं हि मन इति । 'तेषु' आकाशादिषु, वर्त्तमानम् 'इदं', 'हि' प्रसिद्धं, 'मनः', 'एवं हि' अहं भोक्ता इत्येवंहि, 'मनुते', चित्सन्निधानात् ॥१३॥

अत्र हेतुमाह, तानिति । 'हि' यस्मात्, 'तान्' शब्दादीन्, 'इदं' मनः एव, तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृभूतं, 'गृह्णाति' ॥ १४ ॥

एवं तर्हि तवापि लोकवदन्तःकरणावच्छिन्नत्वादहं भोक्तेत्यध्यासः स्यादित्याशङ्क्य स्वस्मिन्नध्यासनिवृत्तिं दर्शयति, यत्र सर्वमिति । 'यत्र' आत्मज्ञानदशायां, विदुषः 'सर्वं' कार्य्यकारणजातम्, अधिष्ठानतत्त्वज्ञानात् 'आत्मैव,' 'अभूत्', रजतमिव शुक्तिः 'तत्र' च आत्मज्ञानदशायां, 'कुत्र' धर्म्मिणि, केन करणेन कः मन्ता 'मनुते,' एवं ज्ञानेन्द्रियान्तरपर्य्यायाः अध्याहर्त्तव्याः । 'क्व', 'वा', दिशि, केन करणेन को वा 'गच्छति', एवं वागादिपर्य्याया अध्याहर्त्तव्याः । करणादीनामात्मभूतत्वात् ज्ञानिनः सर्व्वाध्यासनिवृत्तेर्न भोक्तृत्वाद्यध्यास इति भावः । सहीति । 'सः' कार्य्यकारणसाक्षी निवृत्ताभिमानः, 'आत्मा,' 'कथं भोक्ता भवामि' ॥१५॥

---

१ तानिदं गृह्णातीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ स ह्यात्माऽहं कथमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अयं हि कृष्णो यो वो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति ॥१६॥

द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोंऽशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति अन्यो हि साक्षी भवतीति(१) ॥१७॥

वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः अतो भोक्ताऽभोक्तारौ (२) ॥१८॥

पूर्वो हि भोक्ता भवति तथेतरोऽभोक्ता कृष्णो भवतीति ॥१९॥

अस्तु तव स्वामित्वादभोक्तृत्वं कृष्णोऽपि किं तथैवेत्याशङ्क्य तस्य तु सर्वाधिष्ठानभूतत्वादभोक्तृत्वमित्याह, अयं हीति । 'यो वः','प्रेष्ठः,''अयं' 'कृष्णः,' 'हि' यस्मात्,'शरीर'द्वयस्य 'कारणं' ततो न भवतीति शेषः ॥१६॥

एवमधिष्ठानत्वादभोक्तृत्वमित्युक्तम्, अथान्तर्यामित्वादपि तदाह, द्वौ सुपर्णाविति । 'ब्रह्मणः' बिम्बभूतात्,'द्वौ''सुपर्णौ',इव सखायौ जीवेश्वरौ, 'भवतः' वर्तेते । 'तथा' भूतयोस्तयोर्मध्ये 'इतरः,' 'अंशभूतः' जीवः, 'भोक्ता,' 'भवति,' 'हि' निश्चितं, 'अन्यः' ईश्वरः, 'साक्षी' केवलसा-क्षितैव, 'भवति' इत्यर्थः । 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥१७॥

तयोः सुपर्णत्वं कुत इत्याशङ्क्य वृक्षे वर्तमानत्वादित्याह, वृक्षधर्मे ताविति । वृक्षस्य धर्मो नश्वरत्वं यस्य तस्मिन् 'वृक्षधर्मे' विनाशिनि संसाराख्ये अश्वत्थे, 'तिष्ठतः' । अत इति । 'अतः' ईश्वरानीश्वरत्वात्, तौ 'भोक्ताऽभोक्तारौ'(३) ॥१८॥

एतद्विवृणोति । 'पूर्वो हि भोक्ता भवति,' 'तथा', 'इतरः', 'कृष्णः' ईश्वरः, 'इति' कारणात्, 'अभोक्ता', 'भवति' ॥१९॥

---

१ साक्षी भवतीति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।
२ वृक्षधर्मे तौ तिष्ठत अभोक्तृभोक्ताराविति घ,चिह्नितपुस्तकपाठः,नारायणाभिप्रेतः ।
३ भोक्ताभोक्तारावितिच्छान्दसमिति जीवगोस्वामिभिरुक्तम् ।

यत्र विद्याऽविद्ये न विदामो विद्याऽविद्याभ्यां भिन्नः, विद्यामयो हि यः[१] स कथं विषयीभवतीति ॥ २० ॥

यो ह वै[२] कामेन कामान् कामयते स कामी भवति यो ह वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽकामी भवति ॥ २१ ॥

जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयं योऽसौ सौर्ये ति-

ईश्वरस्याभोक्तृत्वे ह्यविद्यारहितत्वं हेतुमाह। 'यत्र' ईश्वरे, 'विद्याऽविद्याभ्यां,' 'भिन्नः', घटादिवद् विषयः, न भवतीत्यर्थः। विद्याविषयत्वाभावे हेतुमाह, विद्यामयो हीति। 'विद्या' नाम ब्रह्माकारा अन्तःकरणवृत्तिः, तन्मयः' तत्प्रकाशकः, 'हि यः स कथं विषयी भवति'। न हि घटादिप्रकाशक आलोको घटादिविषयः ॥ २० ॥

एवमविद्यारहितत्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथाकामत्वादभोक्तृत्वमाह, यो हेति। 'यः', 'ह', 'वै' किल, 'कामेन' इच्छया, 'कामान्' विषयान्, 'कामयते', 'सः,' 'कामी' कामुकः, 'भवति'। 'यः' 'ह वै', ज्ञानी, 'तु,' 'अकामेन' अनिच्छया, 'कामान्', स्वीकरोति, 'सः,' 'तु 'अकामी,' लोके प्रसिद्धः 'भवति' ॥ २१ ॥

एवमकामित्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथ षडूर्मिभावविकारशून्यत्वात् सच्छब्दार्थत्वादपि तदाह, जन्मेति। 'जन्मजराभ्यां,' 'भिन्नः' रहितः, इत्यनेन षडूर्मिरहितत्वं जन्माद्यत्रयधर्मविकाररहितत्वञ्च 'स्थाणुः' सर्वदा स्थिरः, इत्यनेन त्रिविधपरिच्छेदरहितत्व विपरिणामाभ्यां शून्यत्वं

१ विद्यामयो ह इति च चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ यो ह वै इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

ष्ठति[१] योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गाः पालयति[२] योऽसौ गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु वेदेषु[३] तिष्ठति योऽसौ सर्ववेदैर्गीयते योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि[४] विदधाति स वो हि स्वामी योऽसौ भवति ॥ २२ ॥

विभागशून्यत्वमुक्तं भवति। अच्छेद्योऽयमिति अपक्षयशून्यत्वमुक्तं वेदितव्यम्। स्थास्थायामिति धातुबलादयं स्थाणुशब्दार्थ इति स्थाणुशब्देन सूचितम्। अथ गोविन्दशब्दार्थरूपत्वादप्यभोक्तृत्वमाह, योऽसौ सौर्ये तिष्ठति इति। 'योऽसौ', गोशब्दार्थभूते सूर्यमण्डले विद्यते तिष्ठति, स गोविन्दः, स एवाधुना कामधेन्वनुग्रहार्थं धेनुषु विद्यते तिष्ठतीति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोषु तिष्ठतीति। अन्यथया गोशब्देन गोपाः ते च गा इन्द्रियाणि पालयन्तीति व्युत्पत्त्या, गोपेषु विद्यते तिष्ठतीति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोपेषु इति। स एव गोषु वेदेषु विद्यत इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेषु वेदेष्विति। गोभिर्वेदैर्गीयत इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वैरिति। गोषु विनाशं गच्छत्सु स्थावरजङ्गमेष्वाविष्टः सन् भूतानि विदधाति इति गोविन्दः इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेष्विति। यः ईदृशः कृष्णः गोविन्दः सर्वसाक्षी, ततः कसौ कथं भोक्ता इत्याशये-

---

१ सूर्ये तिष्ठति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, एतस्य सूर्ये सूर्यमण्डले इत्यर्थं भाष्यकृत।

२ योऽसौ गोपान् पालयति इति च चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ सर्वेषु देवेषु इति च चिह्नितपुस्तकपाठः, अथ सर्वेषु ब्रह्मादिष्वष्टादशस्वपि देवेषु इत्यर्थो भाष्यकृतोक्त।

४ भूतेष्वाविश्य तिष्ठति भूतानि इति च चिह्नितपुस्तकपाठः।

सा होवाच गान्धर्वी कथं वाऽस्मासु जातोऽसौ गोपालः कथं वा ज्ञातोऽसौ त्वया मुने कृष्णः को वाऽस्य मन्त्रः किं वाऽस्य स्थानं कथं वा देवक्यां जातः को वाऽस्य ज्यायान् रामो भवति कीदृशी पूजाऽस्य गोपालस्य भवति साक्षात् प्रकृतिपरो योऽयमात्मा गोपालः कथं त्ववतीर्णो भूम्यां हि वै स होवाच तां ह वै ॥२३॥

एको ह वै(१) पूर्व्वं नारायणो देवः ॥२४ ॥

नाह, स वै होति । 'सः' कृष्णः गोविन्दः, यत् 'वः,' 'स्वामी,' तस्मात् धर्म्मोक्तिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं विदितवृत्तान्ता गान्धर्व्वी पृच्छतीत्याह सा हेति । 'सा' गान्धर्व्वी,(२) मुनिम् 'उवाच' । किम् इत्याकाङ्क्षायाह, कथमिति । एवंविधः कृष्णो गोविन्दः 'अस्मासु', 'गोपालः,' 'कथं वा,' 'जातः,' 'कथं वा', हे 'मुने,' 'असौ', 'कृष्णः', 'त्वया,' 'ज्ञातः,' 'कोवा,' 'अस्य मन्त्रः,' 'किंवाऽस्यस्थानं', 'कथंवा देवक्यां जातः,' 'अस्य,' 'ज्यायान्' ज्येष्ठः, 'रामः,' 'को वा' किंरूपादिः, 'भवति', इत्यर्थः । 'कीदृशी,' 'पूजा,' 'अस्य,' 'गोपालस्य,' 'भवति', 'साक्षात् प्रकृतिपरः' मायेशः, 'यः' परमात्मा, 'गोपालः', 'कथं त्ववतीर्णः,' 'भूम्यां', 'हि,' 'वै' प्रसिद्धे, 'सहोवाच ताङ्ह वै' एको होति 'सः' मुनिः, 'ह' किल, 'वै' प्रसिद्धौ, 'तां' 'गान्धर्व्वीम्, 'उवाच' ॥ २३ ॥

प्रश्नोत्तरगर्भां कृष्णब्रह्मणः कथामवतारयितुं कृष्णस्वरूपमाह । 'एकः,' 'ह' किल, 'पूर्व्वं' सृष्टेरादौ, 'नारायणो देवः,' आसीत् इतिशेषः ॥२४॥

---

१ एको हि वै इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गान्धर्वी राधा इति जीवगोस्वामिभिरुक्तम् ।

यस्मिन् लोका ओताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माज्जातोऽब्जयोनिस्तपित्वा(१) तस्मै हि वरं ददौ ॥ २५ ॥

स कामप्रश्नमेव वव्रे तं चास्मै ददौ ॥ २६ ॥

स होवाचाब्जयोनिर्योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवति येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति (२) यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् भवन्ति कथं वाऽस्यावतारस्य ब्रह्मता भवति ॥ २७ ॥

नारायणस्य तस्य कुत इत्यत आह, यस्मिन्निति। 'यस्मिन्' देवे, 'लोकाः', 'ओताः', दीर्घतन्तुषु पटवत्, 'प्रोताः', तिर्यक्तन्तुषु पटवत्, 'तस्य हृत्पद्माज्जातोऽब्जयोनिः', 'तपित्वा,'(३) स्थिताय 'तस्मै' ब्रह्मणे, नारायणः 'वरं ददौ'। २५।

स इति। 'सः' ब्रह्मा, 'कामप्रश्नम्' इच्छया प्रश्नम्, 'एव,' वरं 'वव्रे,'(४) 'तं चास्मै ददौ'। २६।

स होति। सम्भ्रमः 'अब्जयोनिः', नारायणम् 'उवाच', योऽवताराणामिति। हे विश्वाश्रय तव 'अवताराणां मध्ये', 'यः', 'श्रेष्ठोऽवतारः', सः 'को भवति'। येनेति। 'येन' अवतारेण हेतुना, 'लोकास्तुष्टाः',

---

१ अब्जयोनिः स पिता इति च, लिखितपुस्तकपाठः, अस्य च पिता नारायण इति नारायणव्याख्या।

२ स होवाचाब्जयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोका तुष्टा भवन्ति इति च, लिखितपुस्तकपाठः।

३ तपित्वा आत्मानं प्रकाश्य इति जीवगोस्वामिव्याख्या।

४ कामप्रश्नं वव्रे यदहं पृच्छामि तदेवोत्तरं देहीति ययाचे इति जीवगोस्वामिव्याख्या।

स होवाच तं हि नारायणो देवः सकाम्या मेरोः शृङ्गे[१] यथा सप्त पुर्यो भवन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोलचक्रे सप्त पुर्यो भवन्ति तासां मध्ये साक्षात् ब्रह्म गोपालपुरी हीति ॥ २८ ॥

सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां भवति[२] यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति चक्रेण रक्षिता हि

'देवात्तुष्टा भवन्ति,' 'यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् भवन्ति'। 'कथं वा', 'अस्य' श्रेष्ठस्य, 'अवतारस्य', 'ब्रह्म'स्वरूपता 'भवति' वर्त्तते ॥ २७ ॥

'स होवाच तं हि नारायणो देवः'। किम्। 'सकाम्याः' कामफलेन सहिताः, 'मेरोः शृङ्गे', 'यथा सप्त पुर्यो भवन्ति,' 'तथा', 'निष्काम्याः' मोक्षदाः, 'सकाम्याः' कामफलदाः, अधिकारितारतम्येन 'भूगोलचक्रे,' 'सप्त पुर्यः' अयोध्यामथुरादयः, 'भवन्ति', 'तासां' पुरीणां, 'मध्ये,' 'गोपाल-पुरी' गोपालवेशस्य विष्णोराश्रयभूता पुरी, यद्वा गवां सम्यक् पालिता 'गोपालपुरी' मथुरा, 'हि' निश्चितं, 'साक्षात् ब्रह्म,' भवति, ब्रह्मप्रकाशक-त्वात् ॥ २८ ॥

'सकाम्या', 'निष्काम्या', 'देवानां', 'सर्व्वेषां,' 'भूतानां', च यथाभजनं 'भवति,' 'यथा', 'सरसि,' 'पद्मं', 'तिष्ठति', 'तथा', 'भूम्यां', गोपालपुरी

---

१ सकाम्याद्भुते मेरो शृङ्गे इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ सकाम्या च भूतानां भवन्ति यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठन्तीति तदा साक्षाद् ब्रह्म गोपालपुरी हि निष्काम्या सकाम्या च भूतानां भवति इति घ, चिह्नित-पुस्तकपाठः।

मथुरा(१) तस्माद् गोपालपुरी भवति(२) ॥ २९ ॥

बृहद् बृहद्वनं मधोर्मधुवनं तालस्तालवनं काम्यं काम्यवनं बकुलो बकुलवनं कुमुदं कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो भद्रवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोहवनं(३) वृन्दाया वृन्दावनमेतैरावृता पुरी भवति ॥ ३० ॥

'तिष्ठति' 'इति' गोपालपुरीत्यस्य व्युत्पत्तिं वदन् सर्वसिद्धसम्प्रदां दर्शयति । 'चक्रेण रक्षिता हि मथुरा,' 'तस्माद्गोपालपुरी भवति' ॥२९॥

सा च मथुरा द्वादशवनैरावृता भवतीत्याह, बृहदिति । 'बृहत्' महद्भूतम्, इति कारणात् 'बृहद्वनम्,' एकं(१)। 'मधोः' दैत्यस्य, सम्बन्धि इतिकारणात् 'मधुवनं,' द्वितीयं(२) । 'तालः', वर्त्तत इतिकारणात् 'तालवनं,' तृतीयं (३)। 'कामं' कामदेवः, वर्त्तत इति 'काम्यवनं,' चतुर्थं (४) । 'बकुलः,' वर्त्तत इति(४) 'बकुलवनं,' पञ्चमं(५)। 'कुमुदं', वर्त्तत इतिकारणात् 'कुमुदवनं,' षष्ठं(६) । 'खदिरः,' वर्त्तत इतिकारणात् 'खदिरवनं,' सप्तमं (७) । 'भद्रः' वृक्षविशेषः, वर्त्तत इतिकारणात् 'भद्रवनं,'(५) अष्टमं(८) । 'भाण्डीरः' 'इति' नाम वटः, वर्त्तते

१ चक्रेण रक्षिता हि वै मथुरा इति च लिखितपुस्तकपाठः । यस्य चक्रेण वैष्णवेन सुदर्शनेन रक्षिता पालिता इत्यर्थो नारायणप्रणीते ।

२ तस्माद् गोपालपुरी हि भवतीति च,लिखितपुस्तकपाठः ।

३ भद्रो भद्रवन श्री श्रीवन भाण्डीर इति भाण्डीरवन लोहो लोहवनमिति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

४ बकुला श्रीहरे पत्नी सा यत्रास्तीति अर्शआदित्वात् बकुल, इति जीवगोस्वामि धृता ।

५ भद्रो बलभद्र खेलति यत्र इति भद्रवनमिति जीवगोस्वामी ।

तत्र तेष्वेव गहनेष्वेव देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः किन्नरा गायन्तीति नृत्यन्तीति ॥ २१ ॥

तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा अष्टौ वसवः सप्त मुनयो ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका वीरेश्वरो रुद्रेश्वरो अम्बिके-

इतिकारणात् 'भाण्डीरवनं,' नवमं (९)। श्रीः रमा, तस्याः, तस्मिन् साधकानां शीघ्रमाविर्भावात् तदनं 'श्रीवनं,'(१) दशमं(१०)। लोहः नाम कश्चिदसुरः, सः तपसा यत्र सिद्धिं प्राप्तः, तत् 'लोहवनं,' एकादशं (११)। वृन्दायाः, वनं, 'वृन्दावनं,' द्वादशं (१२) ॥ २० ॥

तत्र तेष्वेवेति। 'तत्र' मथुरासमीपे, 'तेष्वेव' द्वादशस्वपि सर्वविधेषु प्रागुक्तप्रकारेषु, 'गहनेषु,' 'देवाः,' 'मनुष्याः,' 'गन्धर्वाः,' 'नागाः,' 'किन्नराः,' 'इति' प्रसिद्धं, 'गायन्ति,' प्रसिद्धं 'नृत्यन्तीति' ॥ २१ ॥

'तत्र' तेषु द्वादशसु अपि वनेषु द्वादशादित्या इति। वरुणः(१) सूर्यः (२) वेदाङ्गः(३) भानुः(४) इन्द्रः(५) रविः(६) गभस्तिमान्(७) यमः (८)। हिरण्यरेताः(९) दिवाकरः(१०) मित्रः(११) विष्णुः(१२)। एकादश रुद्रा इति।

"वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च तृतीयकः।
अजैकपादहिर्बुध्नः पिनाकी च तथापरः॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च दिशां पतिः।
स्थाणुर्भग इति प्रोक्ता रुद्रा एकादशाद्भुताः॥
अष्टौवसव इति।
"ध्रुवो धरश्च सोमः स्यादापश्चैवानिलोऽनलः।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः"॥

१ श्रीफलवन श्रीवनमिति जीवगोस्वामी।

स्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रे-
श्वरोऽन्यानि लिङ्गानि[1] चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ ३२ ॥

द्वे वने स्तः कृष्णवनं भद्रवनं तयोरन्तर्द्वादशवनानि पुण्यानि पुण्यतमानि तेष्वेव देवास्तिष्ठन्ति सिद्धाः सिद्धिं प्राप्ताः ॥ ३३ ॥

सप्त मुनय इति ।
काश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते मुनयः स्मृताः" ।

'ब्रह्मा,' 'नारदश्च' । 'पञ्च विनायकाः', "मोदः(१) प्रमोदः(२) आमोदः(३) सुमुखः(४) दुर्मुखः(५)तथा" इति प्रोक्ताः । वीरेश्वरः(१) चन्द्रेश्वरः(२)अम्बिकेश्वरः(३) गणेश्वरः(४) नीलकण्ठेश्वरः(५)विश्वेश्वरः(६) गोपालेश्वरः(७) भद्रेश्वरः(८) इति अष्टौ लिङ्गानि । तथा "अन्यानि," 'चतुर्विंशतिलिङ्गानि भवन्ति' । ३२ ।

द्वे वने इति । 'द्वेवने,"स्तः'[2] वर्त्तेते, एकं 'कृष्णवनं' । द्वितीयं 'भद्र-वनं,' । 'तयोः' द्वयोर्वनयोः, 'अन्तः' मध्ये, 'द्वादश वनानि', भवन्ति । कानिचित् 'पुण्यानि,' कानिचित् 'पुण्यतमानि,' 'तेषु', समस्तेषु, अपि 'सिद्धाः' जातिविशेषाः,'देवाः', 'तिष्ठन्ति' । कीदृशाः सिद्धा देवाः, 'सिद्धिं प्राप्ताः' । ३३ ।

अत्र हेतुं वदन्नेव श्रेष्ठावतारमाह, तत्र हीति । 'हि' यस्मात्,

---

१ एतदाद्यानि लिङ्गानि इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतदाद्यानि एतत्प्रभृतीनि इति नारायण ।

२ द्वे वने स्त इति भिन्नं द्वादशश्च इति नारायण ।

तत्र हि रामस्य राममूर्त्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्त्ति(१)रनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्त्तिः(२) कृष्णस्य कृष्णमूर्त्तिः(३) ॥ ३४ ॥

वनेष्वेवं मथुरास्वेवं द्वादशमूर्त्तयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

एकां हि रुद्रा यजन्ति द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति तृतीयां ब्रह्मजा यजन्ति चतुर्थीं मरुतो यजन्ति पञ्चमीं विनायका यजन्ति षष्ठीं वसवो यजन्ति सप्तमीमृषयो यजन्ति अष्टमीं

'तत्र' तेषु, 'रामस्य' बलदेवस्य, 'रामाख्या' 'मूर्त्तिः' 'प्रद्युम्नस्य', 'प्रद्युम्नाख्या' 'मूर्त्तिः' 'अनिरुद्धस्य,' 'अनिरुद्धाख्या 'मूर्त्तिः,' 'कृष्णस्य,' 'कृष्णाख्या 'मूर्त्तिः,' अस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवम्प्रकाराः सेव्येव 'वनेषु,' तथा एवम्प्रकाराः 'मथुरासु' मथुरापदेशेषु, 'द्वादशमूर्त्तयः'। रौद्री(१) ब्राह्मी(२) दैवी(३) मानवी(४) विघ्ननाशिनी(५) काम्या(६) आर्षी(७) गान्धर्वी(८) गौः(९) अन्तर्द्धानस्था(१०) स्वपदकृता(११) भूमिस्था(१२) ॥ ३५ ॥

द्वादशमूर्त्तीनां प्रत्येकमुपासकानाह । 'एकां(४) हि रुद्रा यजन्ति'। 'द्वितीयां(५) ब्रह्मा यजति'। 'तृतीयां',(६) 'ब्रह्मजाः' सनत्कुमारादयः, 'यजन्ति' 'चतुर्थीं,'(७) 'मरुतः' मरुद्गणाः, 'यजन्ति'। 'पञ्चमीं(८) विना-

---

१ प्रद्युम्नं द्युम्नं द्रविणं यस्मात्तादृशी प्रद्युम्नस्य मूर्त्तिः इति नारायणः ।
२ न निरुद्धा अनिरुद्धा प्रत्यक्षाणी मूर्त्तिश्च इति नारायणः ।
३ कृष्णा श्यामा चासौ मूर्त्तिश्च कृष्णमूर्त्तिः इति नारायणः ।
४ एकां प्रथमां राममूर्त्तिं वृन्दावनस्थां रुद्रा रुद्रलोके ।
५ द्वितीयां प्रद्युम्नस्य मूर्त्तिं मधुवनस्थां ब्रह्मा ब्रह्मलोके ।
६ तृतीयामनिरुद्धमूर्त्तिं तालवनस्थां ब्रह्मजाः सत्यलोके ।
७ चतुर्थीं कृष्णमूर्त्तिं काम्यवनस्थां मरुतो देवा देवलोके ।
८ पञ्चमीं पुना राममूर्त्तिं बकुलवनस्थां विनायकाः ।

गन्धर्वा यजन्ति नवमीमप्सरसो यजन्ति दशमी वै ह्यन्तर्द्धाने तिष्ठति एकादशमेति स्वपदं गता द्वादशमेति भूम्यां तिष्ठति(१)॥ ३६ ॥

तां हिये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुक्तिं लभन्ते।

यका यजन्ति'। 'षष्ठीं(२)वसवो यजन्ति'। 'सप्तमीं(३) ऋषयो यजन्ति'। 'अष्टमीं(४) गन्धर्वा यजन्ति'। 'नवमीं(५)मप्सरसो यजन्ति'। 'दशमी(६) वै,' 'अन्तर्द्धाने तिष्ठति'गुप्ता तिष्ठति, इत्यर्थः। 'एकादशमेति,'(७) या प्रसिद्धा, सा 'स्वपदं' विष्णुपदं आकाशाख्यं, 'गता' प्राप्ता। 'द्वादशमेति,'(८) या प्रसिद्धा,सा 'भूम्यां तिष्ठति' ॥ ३६ ॥

तद्भजकानां फलातिशयमाह, तां हीति(९)। 'तां' भूमिष्ठां मूर्त्तिं, 'ये

---

१ दशमी हि दिवोऽन्तर्धाने तिष्ठति एकादश्यारोपपदं गता द्वादशी तु भूम्यां तिष्ठति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य दशमी मूर्त्तिर्हि निखिलं दिक्सखी अन्तर्धाने तिष्ठति, अपरोक्षपदस्य अपरोक्षलोकं तु गता प्राप्ता, द्वादशी भूम्यां भूलोके, इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ षष्ठी पुनः प्रद्युम्नमूर्त्तिः कुमुदवनस्था वसवो यजन्ति।

३ सप्तमीं पुनरनिरुद्धमूर्त्तिं खदिरवनस्थां ऋषयो यजन्ति।

४ अष्टमीं पुनः कृष्णमूर्त्तिं भद्रवनस्थां गन्धर्वा यजन्ति।

५ नवमीं पुनरपि भाण्डीरवनस्थां राममूर्त्तिं अप्सरसो यजन्ति।

६ दशमी श्रीवनस्था प्रद्युम्नमूर्त्तिरन्तर्द्धाने तिष्ठतीति सा कदापि न प्रकटीभवतीति तस्या उपासका अपि न सन्ति।

७ एकादशमा एकादशी लोहवनस्था अनिरुद्धमूर्त्तिः स्वपदं द्वारकां श्वेतद्वीपं वा गता।

८ द्वादशमा इति द्वादशी वृन्दावनस्था कृष्णमूर्त्तिर्भूम्यां प्रकटीभूय गोगोविन्द-गोपाल गोवर्द्धनधरगोपीनाथाद्यभिधाना भूम्यां तिष्ठति इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः।

९ तां हि यं यजन्ति इति च,चिह्नितपुस्तकपाठः। तां हि निखिलो मूर्त्तं पुरन्दर-प्रभृतयः प्रसिद्धा देवा यजन्तीति। अथवा तां हीति द्वादशमूर्त्तीनामित्यादि नारायणव्याख्या।

गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं दुःखं तरन्ति ॥ ३७ ॥
तदप्येते श्लोका भवन्ति ।
प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यां[१] सदा ब्रह्मादिसेविताम् ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुशलादिभिः ॥ ३८ ॥
यत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।
रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरुक्मिण्या सहितो विभुः ॥ ३९ ॥
चतुःशब्दो भवेदेको ह्योङ्कारः समुदाहृतः[२] ॥ ४० ॥

यजन्ति', 'ते,' 'मृत्यु' अविद्याकामकर्माख्यं, 'तरन्ति' तद्विमुक्ता भवन्ति, इत्यर्थः । 'मुक्तिं लभन्ते' । 'गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं' आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयोत्थं, 'दुःखं तरन्ति', दुःखहेतूनाम विद्यादीनां निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमाह, तदपीति । 'तत्' तत्र मथुरायाः कृष्णाश्रयत्वे ब्रह्मादिसेवितत्वे च, 'एते श्लोकाः' मन्त्रा अपि, 'भवन्ति,' इत्यर्थः । प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यामिति । तां 'मथुरां पुरीं प्राप्य', देवा मनुष्या गन्धर्वादय तिष्ठन्तीति शेषः । कीदृशीं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां,' तथा 'मुशलादिभिः' बलदेवाद्यायुधैः, उपलक्षितां, इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्रासाविति । 'त्रिभिः' बलदेवादिभिः, 'शक्त्या' रुक्मिण्या, सहितः 'कृष्णः', 'यत्र संस्थितः', तां पुरीं 'प्राप्य,' देवादयस्तिष्ठन्तीति सम्बन्धः । इदमेव विवृणोति, रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरिति ॥ ३९ ॥

तदेवं कृष्णावतारोऽवताराणां श्रेष्ठो मथुरा चास्य स्थानमित्युक्तं भवति । कथं वै चास्य ब्रह्मता भवतीत्यादेरुत्तरं वक्तुं प्रणवार्थत्वमाह, चतुरिति ।

---

१ प्राप्य तां मथुरां रम्यामिति ख,चिह्नितपुस्तकपाठः ।
२ चोङ्कारस्तत्र इति टीकासम्मत पाठः ।

तस्माद्देवः परो रजसेति सोऽहमित्यवधार्यात्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत् ॥ ४१ ॥

स मोक्षमश्नुते स ब्रह्मत्वमधिगच्छति[1] स ब्रह्मविद्भवति ॥ ४२ ॥

यो गोपान् जीवान् वै आत्मत्वेनासृष्टिपर्यन्तमालाति स गोपालो भवति ओं तत् यत् सोऽहं परं ब्रह्म कृष्णात्मको

मकारः, शब्दाः, रामानिरुद्धाद्यो वाचकाः, यस्य 'चतुःशब्दः' चतुर्व्यूहः। 'एकः' ईश्वरः, 'भवेत्' भवति। अत्र हेतुमाह, ओङ्कारस्येति। 'हि' यस्मात् कारणात्, 'ओङ्कारस्य', अकारोकारमकारार्द्धमात्ररूपैः 'अंशैः,' 'हतः', रामप्रद्युम्नानिरुद्धलक्ष्मणाभिधेयो व्यूहसमुदाय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

यं च स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारादित्यस्योत्तरमाह, तस्मादिति। 'तस्मात्' प्रणवाभिधेयात्, 'रजसः' कामकर्मात्मकात्, 'परः' इत्येवंविधो यः, 'देवः,' 'सोऽहमिति,' 'अवधार्य' मनसा निश्चित्य, 'आत्मानं', 'गोपालोऽहमिति भावयेत्'। रजसेति सन्धिश्छान्दसः। आत्मस्वरूपगोपालस्यात्माहमित्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥

विशिष्टोपास्तेः फलानि दर्शयति। 'सः' उपासकः, 'मोक्षम्' अविद्याकामकर्मवियोगम्, 'अश्नुते', 'सः,' 'ब्रह्मत्वं' सर्वेश्वरत्वम्, 'अधिगच्छति'। अत्र हेतुमाह, स ब्रह्मविद्भवतीति, ॥ ४२ ॥

व्युत्पत्तिपूर्वकं गोपालत्वं दर्शयति। 'गोपान्' जीवान्, 'आत्मत्वेन,' 'आसृष्टिपर्यन्तम्,' 'आलाति' आदत्ते स्वीकरोति। पदार्थमुक्त्वा

---

१ तस्मादेव परो रजसे ब्रह्म इति सोऽहमित्यवधार्य गोपालोऽहमिति भावयेत स मोक्षमश्नुते इति च चिह्नितपुस्तकपाठः।

नित्यानन्दैकरूपः(१) सोऽहमोन्तद् गोपाल एव परं सत्यमबाधितं सोऽहमित्यात्मानमादाय मनसैक्यं कुर्यात् आत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेदिति स एवाव्यक्तोऽनन्तो नित्यो गोपालः॥४३॥

मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति।

शङ्खचक्रगदापद्मवनमालावृतस्तुवै ॥ ४४ ॥

वाक्यार्थमाह, स गोपालो भवतीति। गोपालत्वेन विशिष्टभावनामुक्ता कृष्णत्वेन तामाह, ओं तत् सत् सोऽहमिति। ओंतच्छब्दाभ्यां वाच्यं 'सत्', 'परं ब्रह्म,' 'सोऽहं,' इत्यवधार्य्यात्मानं इत्यनुवर्त्तनीयं, ततः 'कृष्णात्मको नित्यानन्दैकरूपः,' 'अहम्,' इति भावयेदितिशेषः। कृष्णात्मक इत्यस्यैव व्याख्यानं नित्यानन्दैकरूप इति। तत्र सत्तायामिति धात्वर्थान्तशब्दस्य आनन्दार्थत्वात् ब्रह्मात्मैक्यभावनपूर्व्वकं गोपालैक्यभावनामाह,ओंतद्गोपाल एव परं सत्यमिति। ओंतच्छब्दवाच्यं 'परं सत्यमबाधितं,' 'ब्रह्म,' 'गोपाल एव,' 'सः'गोपालः,'अहम्,' 'इति,' 'आत्मानं,' 'मनसा,' 'आदाय' आत्मा,'ऐक्यं कुर्य्यात्'। तदेव विवृणोति, आत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेदिति। गोपालात्मैक्यभावने हेतुमाह। 'स एवाव्यक्तोऽनन्तः', तं भावयेदित्यर्थः। मायायामतिव्याप्तिं वारयति, अनन्त इति। देशतोऽनन्तत्वं मायान्तामप्यस्त्यत आह नित्य इति। पुरुषार्थहेतुतामाह,गोपाल इति। ४३ ।

यो वासुदेवतारस्वाश्रयो नित्यमित्याशङ्क्य नारायणो ब्रह्माणं प्रत्याह, मथुरायां स्थितिरिति। योऽहं 'शङ्खचक्रादिभिरावृतः 'तुवै' प्रसिद्धं, तस्य 'मे सर्वदा मथुरायां स्थितिर्भविष्यति,' इत्यर्थः। ४४ ।

---

१ ओं तत् सत् तत् सत् तत् परं ब्रह्मात्मको नित्यानन्दैकरूप इति ख.चिह्नितपुस्तक-पाठः।

विश्वरूपं परं ज्योतिः(१)स्वरूपं रूपवर्जितम् ।
सदा मां संस्मरन्(२) ब्रह्मन् मत्पदं याति निश्चितं ॥४५॥
मथुरामण्डले(३)यस्तु जम्बूद्वीपे(४)स्थितोपि वा ।
योर्चयेत् प्रतिमां मां च(५) स मे प्रियतरो भुवि ॥ ४६ ॥
तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया सदा ।

विश्वरूपमिति । 'विश्वरूपं,' 'परं' उत्कृष्टं नित्यं, 'ज्योतिःस्वरूपं' स्वप्रकाशं चैतन्यात्मकं, वस्तुतः 'रूपवर्जितं', 'मां', 'सदा संस्मरन्', पुरुषः 'निश्चितं मत्पदं याति' । ४५ ।

कीदृशी पूजास्येत्यस्त्रोत्तरमाह, मथुरेति । 'मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितोपि वा', 'प्रतिमां' शिलादिमयीं, 'मां च', ध्यानभावितं 'भुवि', सम्यक् 'अर्चयेत्', 'सः,' 'मे' मम, 'प्रियतरः' वल्लभः, भवति । ४६ ।

तस्यामिति । हे ब्रह्मन् 'तस्यां'(६) मथुरायां, 'अधिष्ठितः' अधिष्ठाय स्थितः, 'कृष्णरूपी', अहं 'त्वया सदा पूज्यः' । चतुर्व्यूहपूजनोपदेशमभिप्रेत्य तत्र सम्प्रदायं दर्शयति,चतुर्धा चेति । पूज्यत्वेन अधिक्रियन्त इति

१ विश्वरूप परं ज्योतिरिति च,चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सदा मां संस्मरन्निति च,चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ मथुरामण्डले इति च,चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ जम्बूद्वीप इति तत्रापि भारतखण्डे तत्रापि सप्तपुरीषु तत्रापि मथुरायां विशेष इति बोद्धव्यमिति नारायणः ।

५ योर्चयेत् प्रतिमां प्रीत्या इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्यां प्रतिमायामिति नारायणजीवगोस्वामिभ्यासुक्तं ।

चतुर्द्धा चास्याधिकारभेदत्वेन(१) यजन्ति माम् ॥४७॥
युगानुवर्त्तिनो लोका यजन्तीह सुमेधसः ।
गोपालं सानुजं रामरुक्मिण्या सह तत्परं ॥ ४८ ॥
गोपालोऽहमजो नित्यः प्रद्युम्नोऽहं सनातनः ।
रामोऽहं अनिरुद्धोऽहमात्मानमर्चयेद् बुधः ॥ ४९ ॥
मयोक्तेन स्वधर्मेण निष्कामेन(२) विभागशः ।

'अधिकारिणः' चत्वार एव, तेषां 'भेदत्वेन' भिन्नत्वेन, 'मां चतुर्द्धा यजन्ति' ॥ ४७ ॥

इदमेव विवृणोति । 'युगानुवर्त्तिनः सुमेधसः लोकाः', 'इह' जम्बूद्वीपे, गोपालादिकं मां 'यजन्ति'। चतुर्व्यूहं विवृणोति, गोपालमिति । अनु पश्चात् जायेते तौ, अनुजौ प्रद्युम्नानिरुद्धौ, ताभ्यां सहितं, 'सानुजं,' 'गोपालं' । कीदृशं, 'रामरुक्मिण्या सह,' वर्त्तमानं । तथा च गोपालसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धात्मकचतुर्व्यूहः रुक्मिण्या सहित उक्तो भवति । पुनः कीदृशं, 'तत्परं' रामादिषु अनुरक्तं । यद्वा 'तत्परं' सकामं यथास्यात्तथा, यजन्तीति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

अयं चतुर्व्यूह एको विष्णुरेव ननु विष्णोः पृथगित्याह, गोपालोऽहमिति । गोपालादयश्चत्वारोऽपि 'अहं' विष्णुरेव; ततः 'आत्मानं' विष्णुं मां चतुर्विधं, 'बुधः' विद्वान्, 'अर्चयेत्', इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेनेति । 'मया' मन्वादिरूपिणा, विभागशो वर्णाश्रमादिभेदप्रोक्तेन

---

१ अधिकारिभेदत्वेन इति ख,ग,चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। अधिकारिभेदत्वं यत्नेऽधिकारभेदत्वेनेति श्रीधर्मभाष्ये। अधिकारिणं भिनत्तीति अधिकारिभेदं कर्म तद्भावस्तेनेति नारायण ।

२ निष्कामेन फलाभिसन्धानरहितेन इति नारायण ।

तैरयं(१) पूजनीयो वै भद्रब्रह्मनिवासिभिः ॥ ५० ॥

तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः ।

कलिना ग्रसिता ये वै तेषां तस्यामवस्थितिः ॥ ५१ ॥

यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सह ।

यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः ॥ ५२ ॥

स होवाचाब्जयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको देवः स्यादेकम-

'स्वधर्मेण' वर्णाश्रमधर्मेण,'भद्रब्रह्म'वनयोः 'निवासिभिः,' 'तैः' प्रसिद्धैः वर्णाश्रमधर्मैः, 'अयं' चतुर्विधः लक्षः, 'पूजनीयः,' इत्यर्थः ॥ ५० ॥

स्वधर्मविहीनानामपि मत्परायणानामेव मथुरायामवस्थितिर्न त्वभक्तानामित्याह, तद्धर्मगतिहीना इति । 'कलिना,' 'ग्रसिताः' ग्रस्ताः सन्तः, 'तद्धर्मगतिहीनाः'(२)वर्णाश्रमाचाररहिता अपि, 'ये', तस्यां, पुर्यां, मत्पराः भवन्ति, 'वै तेषां', एव 'तस्यां' पुर्यां, 'अवस्थितिः', नान्येषामित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अत्र हेतुमाह, यथेति । 'यथा','पुत्रैः' सनकादिभिः 'सह त्वं,' 'यथा', च 'गणैः सह,' 'रुद्रः', 'यथा,' च 'श्रिया,' 'अभियुक्तः' सहितः, 'अहं', मम प्रियः, 'तथा', 'भक्तो मम प्रियः', अतस्तस्य पुरि भक्तानामेवावस्थितिरिति शेषः ॥ ५२ ॥

'सः' एवमबोधितः, 'ह' प्रसिद्धः, 'अब्जयोनिः,' 'उवाच' । किं । 'चतुर्भिर्देवैः' गोपालरामादिभिः, 'कथमेको देवः स्यात्', अनेकेषामेकत्वं

---

१ तैरहमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तद्धर्मेति भगवद्धर्मरूपा या गतिस्तया हीना य किन्तु मयि परायणा समाश्रितवन्तः कलिना ग्रसिता पापासक्ता तेषामपि तस्यां मथुरायां मथुरामण्डलेऽवस्थितिर्भवतीति ... कार इति मथुराया ... सर्वोत्कर्षं ... [illegible]

क्षरं यद्विश्रुतमनेकाक्षरं कथं भूतं स होवाच तं हि वै पूर्वं हि एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमव्यक्तमेवाक्षरं तस्मादक्षरात् महत्तत्त्वं महतो(१) वै ह्यङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि तैरावृतमक्षरं भवति अक्षरोऽह-

व्यावृतमित्यर्थः। 'एकमक्षरं,' 'यत्' प्रणवाख्यं,'विश्रुतं', तर्हि 'कथं', गोपालरामाद्यनेकाक्षरं' 'भूतं' जातं। स हेति। एवं पृष्टः'ह' प्रसिद्धः, विष्णुः 'तं हि वै','उवाच'। एकस्यानेकात्मकत्वमुपपादयितुं तस्य जगन्मूलकारणत्वं वक्तुमाह, पूर्वं हि एकमेवाद्वितीयमित्यादि। 'पूर्वं' सृष्टेः प्राक्,'एकं' सजातीयभेदरहितम्, 'एव'शब्दात् स्वगतभेदरहितम्,'अद्वितीयं' विजातीयभेदरहितम्,'ब्रह्म,''आसीत्'। 'तस्मात्' ब्रह्मणः, 'अव्यक्तं' सर्व्वंकार्य्यंकारणशक्तिः,अव्यक्तम् आसीत्। अव्यक्तमेवेति। यत्'अव्यक्तं,' तत् 'अक्षरं',ब्रह्म'एव,'तच्छक्तिरूपत्वात्। 'तस्मादक्षरान्महत्तत्त्वं'। 'महतो वै ह्यङ्कारः'। अहङ्कारवर्णलोपश्छान्दसः। 'तस्मादेवाहङ्कारात्,' 'पञ्चतन्मात्राणि' भूतसूक्ष्मापरपर्यायाः, 'तेभ्यः','भूतानि' पञ्चमहाभूतानि,' इत्यर्थः। तैरावृतमिति। 'तैः' महदादिभिः कार्य्यंभूतैः, 'आवृतम्' व्याप्तं, 'अक्षरं,' चेति घटशरावादिभिरिव मृत्। अक्षरोऽहमिति। अव्याहताक्षरात्मको विष्णुः 'ओङ्कारः,'च 'अहम्'। ओङ्काराक्षरब्रह्मणैक्योपपादनाय ओङ्कारे ब्रह्मधर्म्मानाह, अजर इति। 'अजरोऽमरः' जरामरणशून्यः,'अभयः'अविद्याकामकर्म्मशून्यः,'अमृतः' आनन्दात्मकः, ओङ्कार इति शेषः। तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वात् अथ अक्षरधर्म्मानाह, ब्रह्मेति। 'अक्षरः' अव्याहततारसः,'अभयं हि वै ब्रह्म,' ब्रह्मशक्तिसमुदाय-

१ तस्मादक्षरात् महान् महतो वै इति ख, ग चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

मोऽङ्कारोऽहमजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं हि वै स मुक्तो-
ऽहमस्मि अक्षरोऽहमस्मि सत्तामात्रं(१)विश्वरूपं(२) प्रकाशं व्यापकं
तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ॥ ५३ ॥

रोहिणीतनयो रामो अकाराक्षरसम्भवः ।
तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥ ५४ ॥
प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

रूपत्वात् । अथ ब्रह्मधर्मानाह,मुक्तोऽहमिति । 'अहं', 'मुक्तः' अविद्या-स्पर्शरहितः, 'अस्मि', 'अक्षरोऽहम्' अविनाशी अहम्, 'अस्मि,'इत्यर्थः । प्रोंकारः, ब्रह्म,तत्प्रतीकत्वात् तथाक्षरमथास्तं ब्रह्म, तच्छक्तिरूपत्वादिति विवक्षितार्थः । नन्वेवं ब्रह्मचेत् कथं चतुष्टयं सम्पन्नमित्याशङ्क्य मन्त्रमाह, 'सत्तामात्रं विश्वरूपं प्रकाशं व्यापकं तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम्,' इति स्पष्टं ॥ ५३ ॥

मायया चतुष्टयत्वं विवृणोति, रोहिणीतनय इति । अकाराक्षरावच्छिन्नया मायया सम्भवः आविर्भावो यस्य सः 'अकाराक्षरसम्भवः,' 'रोहिणीतनयः', 'रामः' विश्वात्मको जाग्रदवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप-इत्यर्थः । तैजसात्मक इति । उकाराक्षरावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः, 'प्रद्युम्नः', 'तैजसात्मकः' स्वप्नावस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्राज्ञात्मक इति । मकारावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः,'अनिरुद्धः,' 'प्राज्ञात्मकः' सुषुप्त्यवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः । श्रीहयग्रीवस्तु अवस्था-

---

१ स मुक्तोऽहमस्मि अमरोऽहमस्मि अजोऽहमस्मि अक्षरोऽभय हि सत्तामात्रमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

२ चित्स्वरूप प्रकाशमिति ख, घ चिह्नितपुस्तकद्वयपाठ ।

अर्द्धमात्रात्मको कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥
कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृती रुक्मिणी ।
व्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतः ॥ ५६ ॥
प्रणवत्वेन प्रकृतिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
तस्मादोङ्कारसम्भूतो गोपालो विश्वसम्भवः ॥ ५७ ॥
क्लीमोङ्कारस्यैक्यत्वं पठ्यते ब्रह्मवादिभिः ।

मायातीतं तुरीयं धामेत्याह, अर्द्धमात्रात्मक इति । 'अर्द्धमात्रा' विशेषतोऽनुच्चार्या, "अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः" इति-स्मृतेः । तदात्मकः' तत्प्रकाशकः, 'कृष्णः,' 'यस्मिन्' सदानन्दात्मके कृष्णे, 'विश्वं,' 'प्रतिष्ठितं' व्याप्तम् ॥ ५५ ॥

बिन्दुप्रतिपाद्या रुक्मिणी मूलप्रकृतिरूपेत्याह, कृष्णात्मिकेति । कृष्णशक्तिरूपत्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात् कृष्णस्वरूपा, 'जगत्कर्त्री,' 'मूलप्रकृतिः,' ज्ञातव्या, इति शेषः । कीदृशी रुक्मिणीत्याह, व्रजस्त्रीजनसम्भूतेति । 'व्रजस्त्रीजने', 'सम्भूताः' प्रसिद्धाः, याः 'श्रुतयः, ताभ्यः, प्रसिद्धः यो 'ब्रह्मसङ्गः,' तस्मात् हेतोः ॥ ५६ ॥

'प्रणवत्वं' प्रकृष्टस्तुतित्वं असत्त्वादिगुणारोपहेतुत्वं, तेन हेतुना 'ब्रह्मवादिनः,' यद्वा विश्वतैजसादिरूपेण चतुर्द्धा संस्थितम् इत्यर्थः । तस्याः 'प्रकृति'त्वं 'वदन्ति' । 'तस्मात्' ब्रह्मरूपत्वात्, 'ओङ्कारेण' 'सम्भूतः' प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वात् प्रादुर्भूतः, 'गोपालः,' 'विश्वसंस्थित इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

क्लीमोङ्कारस्यैक्यत्वमिति । 'क्लीमोङ्कारयोः' 'ऐक्यत्वं', ब्रह्मवादिनः वदन्ति । अतः तत् 'पठ्यते', बीजाद्यः समस्त इत्यर्थः । उक्तगोपालभजनं मथुरायामतिशयेन झटिति मोक्षफलदमित्याह, मथुरायामिति । 'मथुरायां'

मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ॥ ५८ ॥
अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितम्।
दिव्यध्वजातपत्रैस्तु(१) चिह्नितं चरणद्वयं ॥ ५९ ॥
श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम्।
चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ॥ ६० ॥
सुकेयूरान्वितं बाहुं कण्ठं मालासुशोभितम्।
द्युमत्कीरीटं वलयं(२) स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ६१ ॥

मां ध्यायन्,' चिन्ताकारेण संस्थितः, किं पुनर्वक्तव्यं, चतुर्धा संस्थितः, 'विशेषेण' प्रीष्णुम्, 'मोक्षं,' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

मां ध्यायन् इत्यनेन सूचितं ध्यानं विशदयति, अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितं दिव्यध्वजातपत्रैस्तु चिन्हितं चरणद्वयमिति। 'अष्टपत्रविकसित'हृदयकमल 'संस्थितं,' मां नित्यं ध्यायेदित्यर्थे, तेन सम्बन्धः। तत्रादौ 'दिव्यध्वजातपत्रैः,' 'चिन्हितं,' 'चरणद्वयं,' ध्यायेत् ॥ ५९ ॥

'हृत्स्थं,' 'श्रीवत्सलाञ्छनं,' 'प्रभया युतं,' च 'कौस्तुभं,' ध्यायेत्। 'चतुर्भुजं' चतुर्भिर्गुणितं भुजं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मान्वितं,' ध्यायेत्। शार्ङ्गपद्मयोरेककरे स्थितिरिति बोध्यम्। तेन करचतुष्टये पञ्चधारण-मुपपन्नम् ॥ ६० ॥

'बाहुं,' च 'सुकेयूरैः' अङ्गदैः, 'अन्वितं,' ध्यायेत्। बाहुमित्येक-वचनं जात्यभिप्रायेण। तथा 'कण्ठं,' 'मालासुशोभितं,' ध्यायेत्।

---

१ शङ्खाम्बुजातपत्रैस्तु इति च, चिह्नितपुस्तकपाठ।

२ द्युमत्किरीटमभयमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठ।

हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम् ।
ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा ॥ ६२ ॥
मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा ।
तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते ॥ ६३ ॥
अष्टदिक्पालिभिर्भूमिः पद्मं विकसितं जगत् ।
संसारार्णवं सञ्जातं(१) सेवितं मम मानसे ॥ ६४ ॥

तथा 'द्युमत्' दीप्तिमान्, 'किरीटः' मुकुटः, सं, यस्य । तथा 'स्फुरन्ती' 'मकराकारे' 'कुण्डले,' तयोर्द्वयमित्यर्थः । ६१ ।

'हिरण्मयं'(२)देदीप्यमानं विग्रहं, तथा 'सौम्यतनुं' प्रसन्नमधुराकृतिं, 'स्वभक्ताय' स्वभक्तेभ्यः, 'अभयप्रदं' मोक्षदम्, इत्यर्थः । अथवा द्विभुजं ध्यायेदित्याह, वेणुशृङ्गधरं तु वेति । ६२।

अथ मथुरापदस्यार्थमाह । 'मथ्यते,' 'सर्वं,' 'जगत्,' अनेनेति मथं, ब्रह्मज्ञानं, गोपालस्वरूपस्य, 'ब्रह्मज्ञानेन,' मदनगोपालस्वरूपेण वा इति सम्बन्धः । 'यत्' अधिष्ठानं, हि सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं, निवर्त्तयति, 'तत्सारभूतं,' 'यस्यां,' 'सा,' 'मथुरा' पुरीत्यर्थः । ६३ ।

हृदयस्थितं विकसितमष्टपत्रं पद्मं व्याकरोति, अष्टदिक्पालिभिरिति । 'अष्टदिक्पालैरेव पत्रैः 'सेवितं,' 'पद्मं,' 'मम,' 'मानसे' अन्तःकरणे, 'विकसितं,' सत्, 'भूमिः', एव 'जगत्' जगदाश्रयं, 'संसारार्णवं,' 'सञ्जातं' उत्पन्नमित्यर्थः ॥ ६४ ।

---

१ संसारवारिजसञ्जातमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ हिरण्मयं मरकतसन्निभमिति नारायणः ।

चन्द्रसूर्यत्विषो दिव्यध्वजा मेरुर्हिरण्मयः(१)
आतपत्रं ब्रह्मलोकमधोर्ध्वं चरणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥
श्रीवत्सञ्च स्वरूपञ्च वर्त्तते लाञ्छनैः सह ।
श्रीवत्सलाञ्छनं तस्मात्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ६६ ॥

दिव्यध्वजातपत्रैश्चिह्नितं चरणद्वयं व्याकरोति, चन्द्रसूर्यत्विष इति । 'चन्द्रसूर्यत्विषः', एव 'दिव्याः,' 'ध्वजाः,' । मेरुरिति । 'मेरुः' पर्वतः, स एव 'हिरण्मयः' कनकदण्डः । आतपत्रमिति । 'ब्रह्मलोकः,' एव, 'आतपत्रं,' दण्डस्थानीयमेरूपरि वर्त्तमानत्वात् । अधोर्ध्वमिति । ब्रह्माण्डस्य 'अधः,' 'ऊर्द्ध्वं,' 'चरणं' चरणद्वयं, 'स्मृतम्,' इत्यर्थः । अधोर्ध्वमिति सन्धिः, चरणमिति चैकत्वञ्च छान्दसम् ॥ ६५ ॥

श्रीवत्सलाञ्छनशब्दार्थमाह । 'ब्रह्मवादिभिः,' 'तस्मात्' हेतोः, 'श्रीवत्सलाञ्छनं,'(२)'कथ्यते', यस्मात् 'लाञ्छनैः,'सहितं 'श्रीवत्सं' श्रीवत्साभं, 'स्वरूपम्,' एव परमेश्वरस्य 'वर्त्तते,' इत्यर्थः(३) । आहिताग्न्यादित्वात् श्रीवत्सशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ ६६ ॥

---

१ चन्द्रसूर्यांशुरोचिष्णुर्ध्वजमेरुर्हिरण्मय इति च, लिखितपुस्तकपाठः । एतस्य, ननु विष्णोः सर्वेश्वरस्य निकेतने सपताकेन ध्वजेन भाव्यमत आह, चन्द्रेति । ध्वजमेरुर्हिरण्मय इति ध्वजदण्डस्थानीयो हिरण्मयो मेरुः । कथमिदं निश्चितमत आह, चन्द्रसूर्यांशुरोचिष्णुरिति । चन्द्रसूर्य्यलक्षणं यद्द्वयं तद्ध्वजस्य पताकास्थानीयं तस्य रोचिष्णुता रुचिमतो भाव रोचिष्णौ तया ध्वजपटस्थानीयसूर्य्येन्दुदर्शनान्मेरो सुवर्णध्वजदण्डता अनुमीयते इति शेषः अयमर्थः नारायणप्रणीतः । चन्द्रसूर्य्यत्विषो दिव्या ध्वजा मेरुर्हिरण्मय इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

२ श्रीवत्सलाञ्छन शब्दो वक्षःस्थलस्थो अङ्गुष्ठपरिमितः इति नारायणः ।

३ लाञ्छनैर्दक्षिणावर्त्तरोमभिः कुण्डलीकृतैर्लक्षणविशेषैः सह वर्त्तते तस्मादेतो श्रीवत्सलक्षण इति श्रीधरस्वामी ।

येन सूर्याग्निवाक्चन्द्रं तेजसा स्वस्वरूपिणा ।
वर्त्तते कौस्तुभाख्यं हि मणिं[१] वदन्तीशमानिनः ॥६७॥
सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुजः ।
पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजसि संस्थितम्[२] ॥ ६८ ॥
बालस्वरूपमत्यन्तं[३] मनश्चक्रं निगद्यते ।
आद्या माया भवेच्छार्ङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् ॥ ६९ ॥

कौस्तुभशब्दार्थमाह, येन सूर्याग्निवागिति । कः, अर्कः, अः, वाक्, धीः, चन्द्राग्नी, इत्यस्य एकस्य एकदेशसाम्यात् अकारस्तुवर्णसाम्यात् वाक्, एतत्सर्वं शोभते यदात्मतया 'येन,' 'स्वस्वरूपिणा,' 'तेजसा,' प्रवर्त्तते,' तं चित्स्वरूपमेव 'ईशमानिनः' ईश्वराराधकाः, 'कौस्तुभाख्यं,' 'मणिं वदन्ति' ॥ ६७ ॥

चतुर्गुणितं भुजं विवृणोति, सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुज इति । गुणत्रयम् 'अहङ्कारः,' च इति 'चतुर्भुजः,' इत्यर्थः । गुणत्रयमेव सत्त्वस्यादौ निर्दिष्टत्वेऽपि आयुधक्रममनुरुध्यादौ रजःकरस्थितं शङ्खं विवृणोति, पञ्चभूतात्मकमिति । 'पञ्चभूतात्मकं शङ्खं,' रजोगुणरूपे 'करे,' 'संस्थितं,' बुधा विदुः । रजोगुणजन्यक्रियोत्पादकत्वादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

बालस्वरूपमिति । 'अत्यन्तं', यः 'बालः,' तद्वदस्थिरं 'मनः', एव सत्त्वाख्ये करे स्थितं 'चक्रं निगद्यते', इति । 'आद्या' जगन्मूलकारणं, 'माया,' सा एव 'शार्ङ्गं,' विश्वाख्यं 'पद्मं,' च तमोगुणरूपाख्ये 'करे', 'स्थितं,' 'निगद्यते,' तमोगुणायत्तस्थितिकत्वात् ॥ ६९ ॥

---

१ कौस्तुभाख्यं मणिमिति क, ख, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।
२ पञ्चभूतात्मकः शङ्खः करे रजसि संस्थित इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
३ बालस्वरूपमत्यन्तमिति क, ख, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

आद्या विद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता।
धर्मार्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमहीरितैः(१) ॥७०॥
कण्ठन्तु निर्गुणं प्रोक्तं माल्यते आद्ययाऽजया।
माला निगद्यते ब्रह्मंस्तव पुत्रैस्तु मानसैः ॥ ७१ ॥
कूटस्थं सत्स्वरूपञ्च किरीटं प्रवदन्ति मां।
क्षरोत्तमं प्रस्फुरन्तं(२) कुण्डलं युगलं स्मृतं ॥ ७२ ॥

आद्या विद्येति। 'आद्' प्रसन्नात् विष्णोः,भक्तानां हृदि, संसारनिरसनायाविर्भवतीति प्रसिद्धा 'या' 'आद्या विद्या' ब्रह्माहमस्मीति विद्या, सैव 'गदा,''वेद्या','सर्व्वदा,' 'मे' मम,'करे'वामहस्ताग्रे, 'स्थिता', अहंशक्तिरूपत्वात्। केयूरैरन्वितं बाहुं विवृणोति, धर्म्मार्थकामेति। पुरुषार्थत्रयलक्षणैः 'केयूरैः,' अन्वितम् इत्यर्थः। कीदृशैः केयूरैः, 'दिव्यमह्याम् 'ईरितैः' प्रवर्त्तितैः ॥ ७० ॥

कण्ठमालालक्षणीभिर्तामिति व्याकरोति, कण्ठन्त्विति। 'प्रोक्तं' प्रागुक्तं, 'कण्ठं,''निर्गुणं' ब्रह्म, जानीयात् इति शेषः। तत् ब्रह्म,'आद्यया', 'अजया', मायया, 'माल्यते' प्रपञ्चाभरणेन भूष्यते, अतो हेतोः 'तव','मानसैः पुत्रैः' सनकादिभिः, 'तु,' आद्या माया 'माला निगद्यते,' इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्युमत्किरीटमिति व्याकरोति। बुधाः 'कूटस्थं सत्स्वरूपं,' 'मां,' 'किरीटं प्रवदन्ति,' सर्व्वश्रेष्ठत्वादिति शेषः। स्फुरन्मकरकुण्डलमिति व्याकरोति, क्षरोत्तममिति। 'क्षरः' सर्व्वाणि भूतानि स्थिर-

१ दिव्यैर्नित्यमहारितैरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः। नित्य सर्व्वदा महारितैः, अथ
दृश्यैरिति नारायण।

२ प्रवदन्ति मे। क्षरोत्तमं प्रस्फुरितमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः।

ध्यायेन्मम प्रियो नित्यं स मोक्षमधिगच्छति ।

स मुक्तो भवति तस्मै आत्मानं ददामि(१) वै ॥ ७३ ॥

एतत्सर्व्वं भविष्यद् वै मया प्रोक्तं विधे तव ।

स्वरूपं द्विविधञ्चैव सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ७४ ॥

स होवाचाब्जयोनिः व्यक्तानां मूर्त्तीनां प्रोक्तानां कथं त्वा-

भङ्गमानि, 'उत्तमः' जीवश्च, एतत् 'पुराणं' इदं, 'सूत्रं' प्रसिद्धं, 'कुण्डलं', प्रवदन्ति इति सम्बन्धः ॥ ७२ ॥

कुण्डलान्तर्व्विग्रहस्वरूपध्यानफलमाह, ध्यायेदिति । यः कुण्डलान्तर्व्विग्रहं मां 'ध्यायेत्', 'स मोक्षमधिगच्छति' । मोक्षस्तु सर्व्वानर्थनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिश्चेति व्याचष्टेऽति । स मुक्तो भवति तस्मै-आत्मानं ददामीति द्वितीयपादः छान्दसत्वात् समाक्षरः । 'सः' उक्तो ध्याता, अविद्याकामकर्म्मभ्यो वि'मुक्तो भवति', अहं 'तस्मै,' 'आत्मानं' सदानन्दरूपं, 'ददामि,' इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

उक्तं ध्यानमुपसंहरति, एतत्सर्व्वमिति(२) । स्पष्टं ॥ ७४ ॥

स होवाचेति । प्रागुक्तमूर्त्तीनामाभरणवदजनविधिं जिज्ञासुः 'सः' 'ह', 'अब्जयोनिः', इति 'उवाच,' इत्यर्थः । व्यक्तानां मूर्त्तीनामिति । प्रागुक्तद्वादशमूर्त्तिषु 'व्यक्तानां मूर्त्तीनां,' 'तु,' 'कथम्,' 'आभरणानि भवन्ति' ।

---

१ आत्मानं च ददामीति ध पुस्तकपाठः ।

२ एतत् सर्व्वमिति । हे विधे ब्रह्मन् एतत भविष्यत मया तव प्रोक्तं द्विविधञ्चैव स्वरूपं सगुणं निर्गुणञ्च तत्राप्युपास्ये मेरौ शृङ्गे इत्यादिना, सगुणमेकमेवादितीयं मथुरादिस्थादिना च निर्गुणञ्च स्वरूपं कथितमिति भावः । सगुणं विराट्स्वरूपं निर्गुणं प्राकृतगुणातीतमिति श्रीवर्गाप्यम्भवी ।

भरणानि भवन्ति[1] कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका[2] यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो यजन्ति गन्धर्व्वा यजन्ति स्वपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठन्ति का कां मनुष्या यजन्ति[3] ॥७५॥

स होवाच तं हि वै नारायणो देव आद्या अव्यक्ता द्वादश-मूर्त्तयः सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु देवेषु सर्व्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्ति ॥७६॥

'कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो यजन्ति गन्धर्व्वा यजन्ति,' इति स्पष्टं। 'कथं' 'यजन्ति' कां च यजन्ति, इत्यर्थः। 'स्वपदानुगा,' च, का 'अन्तर्द्धाने,' च, 'का,' तिष्ठति इति प्रश्नार्थः। कां मनुष्या इति। 'यजन्ति,' 'कां' मूर्त्तिं, 'मनुष्याः,' कथं च इत्यर्थः॥ ६५॥

स होवाचेति। 'सः' एव ब्रह्मणा पृष्टः, 'नारायणः देवः,' 'तं' ब्रह्माणं, निखिलम् उत्तरम् 'उवाच,' इत्यर्थः। अथाव्यक्तमूर्त्तीनां कथ-माभरणानि भवन्ति, इत्येकः प्रश्नः। कथं देवो यजन्ति, इति द्वितीयः। कां मूर्त्तिं के यजन्ति, इति तृतीयः प्रश्नो वाशब्दादभिमतः। तत्र आद्यप्रश्ने मूर्त्तीनामव्यक्तत्वान्नाभरणानि वक्तव्यानि, इत्युत्तरमभिप्रेत्याह,

---

१ कथ भावधारणा भवति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठ। कथ वा केन प्रकारेण धारणा निश्चय इति नारायण।

२ ब्रह्मजा यजन्ति भवतो यजन्ति विनायका इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठ।

३ स्वपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठन्ति का कथ मनुष्या यजन्ति इति ङ चिह्नितपुस्तकपाठ।

ओं व्यानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै व्यानात्मने वै नमो नमः ॥ ८३ ॥

ओं श्रीकृष्णाय रामाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८४ ॥

ओं उदानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै उदानात्मने नमो नमः ॥ ८५ ॥

ओं कृष्णाय देवकीनन्दनाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८६ ॥

ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै(१) नमो नमः ॥ ८७ ॥

ओं गोपालाय अनिरुद्धाय निजस्वरूपाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८८ ॥

ओं योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः(२) ॥ ८९ ॥

ओं योऽसाविन्द्रियात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः(३) ॥ ९० ॥

---

१ ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै समानात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ तस्मै वै प्रधानात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ तस्मै वै इन्द्रियात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

ओं योऽसौ भूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः(१) ॥ ९१ ॥

ओं योऽसावुत्तमपुरुषो गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः (२) ॥ ९२ ॥

ओं योऽसौ परब्रह्म गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः (३) ॥ ९३ ॥

ओं योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः (४) ॥ ९४ ॥

ओं योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः(५) ॥ ९५ ॥

---

१ तस्मै वै भूतात्मने नमो नम इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

२ तस्मै उत्तमपुरुषात्मने नमो नम इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

३ तस्मै वै परब्रह्मात्मने नमो नम इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

४ तस्मै वै सर्वभूतात्मने नमो नम इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

५ तस्मै वै तुर्यात्मने नमो नम इति च, लिखितपुस्तकपाठः । ओं ठां प्राणात्मने ठां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै प्राणात्मने नमो नम ।

ओं ठां कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ठां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नम ।

ओं ठां अपानात्मने ठां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने नमो नम ।

रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवी मानवेषु मानवी(१) विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिर्गन्धर्वेषु गान्धर्वी अप्सरःस्वेवं गौर्वसुष्वेवं काम्या अन्तर्द्धाने प्रकाशिनी(२)॥७७॥

आविर्भावाऽतिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी

आद्या अव्यक्ता द्वादशमूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्तीति। 'आद्याः' अनादयः, इत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्॥७६॥

का मूर्त्तिः के यजन्ति इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरं सञ्ज्ञाकीर्त्तनेन वदन्नेव सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्ति, इत्येतद्विवृणोति, रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवी मानवेषु मानवी विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिः गन्धर्वेषु गान्धर्वी अप्सरःस्वेवं गौर्वसुष्वेवं काम्या अन्तर्द्धाने प्रकाशिनी आविर्भावातिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी सात्त्विकीति। 'रुद्रेषु',देवेषु,'रौद्री' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति, इति ब्रुवता रौद्रीं मूर्त्तिं रुद्रा यजन्ति, इति द्वितीयप्रश्नस्य उत्तरमुक्तं भवति। 'एवं', 'ब्रह्मणि' ब्रह्मलोके,'ब्राह्मी' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति इत्यर्थः। अत्रापि ब्राह्मीनाम्नीं मूर्त्तिं ब्रह्मा यजतीति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति। एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्। अन्तर्द्धाने च का मूर्त्तिस्तिष्ठतीत्यस्योत्तरमाह, अन्तर्द्धान इति। 'प्रकाशिनी' नाम्नी मूर्त्तिः, 'अन्तर्द्धाने' तिरोधाने, तिष्ठति, प्रकाशपूर्वकत्वात्तिरोधानस्येत्यर्थः(३)॥७७॥

---

१ मनुष्येषु मानुषी इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ अन्तर्द्धाने प्रकाशने इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ अन्तर्द्धाने या तिष्ठति साऽप्रकाशिनी तस्या अप्रकाशाभावात् सा आविर्भावरहितेत्यर्थं इति जीवगोस्वामी।

सात्त्विकी मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठति ॥ ७८ ॥

ओं प्राणात्मने ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै प्राणात्मने नमो नमः ॥ ७९ ॥

ओं श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ओं तत् सद्(१)भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८० ॥

ओं अपानात्मने ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने वै नमो नमः ॥ ८१ ॥

ओं कृष्णाय रामाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८२ ॥

का स्वपदानुगा इत्यस्योत्तरमाह । आविर्भावो विद्यते यस्याः सा आविर्भावा, न विद्यते तिरोभावो यस्याः सा अतिरोभावा, आविर्भावा चासौ अतिरोभावा च 'आविर्भावातिरोभावा' एतन्नाम्नी मूर्त्तिः, 'स्वपदे' कैलाससत्यलोकवैकुण्ठलोकाख्ये,'तिष्ठति',इत्यर्थः(२) । तस्याश्चै-विध्यमाह, तामसी राजसी सात्त्विकीति । मानुषी कुत्र तिष्ठति इत्यस्योत्तरमाह, मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठतीति । 'विज्ञानघनानन्दघननाम्नी 'मानुषी' मनुष्या प्रतिमा मूर्त्तिः, 'सच्चिदानन्दैकरसः' यः 'भक्तियोगः,' तत्र तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

१ गोपीजनवल्लभाय स्वाहेत्यन्त ओं तत्सदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ या स्वपदे वैकुण्ठादौ तिष्ठति सा आविर्भावा आविर्भाववती तिरोभावा तिरोभाववती चेति जीवगोस्वामी ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

नन्वेकस्य कथमनेकात्मत्वमित्याशङ्क्य तस्यैव तत्र प्रविष्टत्वादित्याह, एको देव इति । 'एकः', एव 'सर्वभूतेषु' 'गूढः' अनुप्रविष्टः, "तत् सृष्ट्वा

ओं क्लीं कृष्णाय प्रद्युम्नानिरुद्धाय क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वः तस्मै वै नमो नमः ।
ओं क्लीं समानात्मने क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वः तस्मै समानात्मने नमो नमः ।
ओं क्लीं कृष्णाय रामाय क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वः तस्मै वै नमो नमः ।
ओं क्लीं उदानात्मने क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वः तस्मै उदानात्मने नमो नमः ।
ओं क्लीं कृष्णाय देवकीनन्दनाय क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वः तस्मै वै नमो नमः ।
ओं क्लीं व्यानात्मने तत्सद् भूर्भुवः स्वः तस्मै व्यानात्मने नमो नमः ।
ओं क्लीं गोपालाय निजस्वरूपाय क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वः तस्मै वै नमो नमः ।
क्लीं ओं योऽसौ प्रधानात्मा गोपालः क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ।
क्लीं ओं योऽसाविन्द्रियात्मा गोपालः क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ।
क्लीं ओं योऽसौ भूतात्मा गोपालः क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ।
ओं क्लीं योऽसावुत्तमः पुरुषो गोपालः क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ।
क्लीं ओं योऽसौ परब्रह्म गोपालः क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ।
क्लीं ओं योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपालः क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ।
क्लीं ओं योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालः क्लीं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इदानीं षड्दशभिः पर्य्यायमन्त्रैः प्रार्थस्य स्तुतिमुपदिशति ओं क्लीमिति । ककारचन्द्रबीजं तेनाप्यदीर्घयुतेन क्रमेण सर्व्वत्र सम्पुटा मन्त्राः, तत् सद् तत्सदिति ब्रह्मवाचकमन्त्रः, ततो भूराद्यास्तिस्रो व्याहृतयः, ततस्तस्मै पुटितमन्त्रोक्ताय नमो नमः आदराय द्विरुक्तिः । तत्सदादि षड्दशस्वपि तुल्यमेव । अत्र क्रम प्राणापानसमानोदानव्यानानां प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमा मन्त्राः, एतेषु तदर्थपरतो नैरन्त्र्यो नास्ति । कृष्णगोविन्दगोपीजनवल्लभानां चतुर्थ्यन्तानां द्वितीयः । कृष्णप्रद्युम्नानिरुद्धानां चतुर्थ्यन्तानां चतुर्थः । कृष्णरामयोश्चतुर्थ्यन्तयोः षष्ठः । कृष्णदेवकीनन्दनयोस्तादृशयोरष्टमः । गोपालनिजस्वरूपयोस्तादृशयोर्दशमो मन्त्रः । तत्र षड् मन्त्राः षड्गोपालानां प्रथमान्तानां । तत्र प्रधानात्मा गोपाल एकादशः । इन्द्रियात्मा गोपालो द्वादशः । भूतात्मा गोपाल-

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

॥ ९६ ॥

रुद्राय नमः । आदित्याय नमः ॥ विनायकाय नमः । सूर्याय नमः । विद्यायै नमः । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः ।

तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः। प्रदीपादिवद्देशान्तरादागत्य प्रवेशं वारयति, सर्वव्यापीति। आकाशादितुल्यत्वं वारयति, सर्वभूताधिवास इति। 'सर्वभूता'नाम् 'अधिवासः' अधिष्ठानं, स एव कर्त्ता स एव च उपादानमित्यर्थः। परिणामितयोपादानत्वं वारयति, कर्माध्यक्ष इति। कर्मफलदातेत्यर्थः। नैयायिकमतेश्वरतुल्यत्वं वारयति, सर्वभूतेति। 'सर्वभूता'नां मशकादीनामपि 'अन्तरात्मा,' इत्यर्थः। अविद्यातुल्यत्वं वारयति, साक्षीति। ईक्षणमात्रेणैव कर्त्तेत्यर्थः। ज्ञानवत्त्वभ्रमं वारयति, चेतेति। चित्स्वरूप इत्यर्थः। ननु ज्ञानस्वरूपश्चेदात्मा तदा ज्ञानस्य विषयसम्बन्धे सत्येवोदयान्मोक्षदशायामात्मरूपं चैतन्यं न स्यादित्याशङ्क्याह, केवल इति। विषयादिभिरनपेक्षो नित्यचैतन्यात्मा इत्यर्थः। न चात्मनि कर्तृत्वादिशक्तीनां स्वाभाविकत्वं चेत्तदा मोक्षदशायामपि कर्तृत्वपरिहार्यत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह, निर्गुणश्चेति। 'च'शब्दः सर्वविशेषणैः समुच्चयार्थः ॥ ९६ ॥

कथं रुद्रा यजन्तीत्यस्योत्तरमाह। 'रुद्राय' ईश्वराय, इति मन्त्रेण एकादशरुद्रा यजन्तीत्यर्थः। मानवाः कथं यजन्तीत्यस्योत्तरमाह, आदित्याय नम इति। 'आदित्याय' विष्णवे, 'नमः'। एवं सर्वत्र नमो-

त्रयोदश । उत्तम पुरुषो गोपालश्चतुर्दश । परब्रह्म गोपाल पञ्चदश । सर्वभूतात्मा गोपाल षोडश । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपाल सप्तदश । ॐ मां योगाविति प्रथम । ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नम इत्यनेन पठनीम् । इति नारायणः ।

यमाय नमः। निर्ऋतये नमः। वरुणाय नमः। वायवे नमः(१)। कुवेराय नमः। ईशानाय नमः। ब्रह्मणे नमः। सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ९७ ॥

दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्वरूपिणे।
कर्त्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्द्धाने बभूव सः ॥ ९८ ॥
ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्यो(२) नारदाय तथा श्रुतम्(३)।

न्तस्यैव मन्त्रत्वं बोध्यम्। कथं वाऽस्मादित्या यजन्तीत्यस्योत्तरमाह, सूर्याय नम इति। सूते सर्वप्रपञ्चमिति 'सूर्यः' ज्योतिःस्वरूपः परमात्मा, इत्यर्थः अनेन मन्त्रेणादित्या यजन्तीत्यर्थः। कथं देवा यजन्तीत्यस्योत्तरमाह। इन्द्राय नमः। अग्नये नमः। निर्ऋतये नमः। वरुणाय नमः। वायवे नमः। कुवेराय नमः। ईशानाय नमः। ब्रह्मणे नमः। सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति। 'सर्वेभ्यः' यक्षगन्धर्वाप्सरःकिन्नरप्रभृतिभ्यः, 'नमः,' इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदेवं ब्रह्मसंवादेन गान्धर्वीप्रश्नोत्तरं निरूप्याथ प्रकृतो मुनि-गान्धर्वीप्रश्नोत्तरमवतारयति, दत्त्वा स्तुतिमिति। 'सः' विष्णुः, 'स्वस्वरूपिणे' स्वमूर्त्तये, 'ब्रह्मणे', 'पुण्यतमां,' प्रागुक्तां 'स्तुतिं',(४) 'दत्त्वा,' तथा सर्वलोकानां 'कर्त्तृत्वं' कर्त्तृसामर्थ्यं, 'ब्रह्मणे,' दत्त्वा, 'अन्तर्द्धाने बभूव' अदृश्यो बभूव ॥ ४६ ॥

---

१ भवते नम इति ख. ग, घ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः।
२ ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रेभ्य इति जीवगोस्वामिसम्मतः पाठः।
३ नारदाय श्रुतं यथेति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः।
४ स्तुतिं ब्रह्मदशमन्त्रात्मिकामिति नारायणः। स्तुतिमिति जीवगोस्वामिसम्मतः पाठः।

तथा प्रोक्तन्तु गान्धर्वि गच्छध्वं(१) स्वालयान्तिकम् ॥ ९९ ॥

इत्याथर्वणोपनिषत्सु गोपालतापन्युत्तरभागः समाप्तः ॥

मया वेदतत्सम्प्रदायतो यथा श्रुतं युष्मान् प्रति तथा प्रोक्तमित्याह, मत्तश्चेव मत्तःपुत्रेभ्य इति। हे 'गान्धर्वि,' मया इदं 'मत्तःपुत्रेभ्यः', 'नारदात् यथा श्रुतं,' 'तथा', मया युष्मान् प्रति 'प्रोक्तं।' हे 'गान्धर्वि', सर्वा यूयं 'स्वालयान्तिकं' स्वाश्रमप्रदेशं प्रति, 'गच्छध्वं'। आद्य मत्तश्च इति पदं, पूर्वश्लोके योजितं। नारदाय इत्यत्र पञ्चम्याः सुपांसुलुगिति सूत्रेण डादेशः। आद्यं तथा इति पदं, यथा, इत्यर्थे ॥ ९९ ॥

भवसन्तापसन्तानघातनी तापनी श्रुतिः। तदर्थबोधिनी टीका जनार्दनविनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायामुत्तरतापनीटीका समाप्ता ॥

---

१ गच्छत्वमिति ख, लिखितपुस्तकपाठः।